

Fakamatala Fakalahi VI (a). Founga Ngāue ki hono Sivi'i 'o e ngaahi uesia Fakasōsiale mo Faka'ātakai' (SESP)

Fakamatala Fakaikiiki 'o e Poloseki'.

<i>Fakamatala Fakaikiiki 'o e Poloseki'</i>	
1. Hingoa 'o e Poloseki'	Poloseki Matu'uekina 'o e Matāfanga 'o Tonga
2. Fika 'o e Poloseki (i.e. Fika fakafo'ituitui 'o e Poloseki 'i he Atalasa', PIMS+)	5942
3. Feitu'u (Fakamāmanilahi / Fakafeitu'u/ Fonua)	Pule'anga Fakatu'i 'o Tonga
4. Tu'unga 'o e Poloseki (Fo'u mo mape'i e Palani pē Ngāue'i e Palani kuo fo'u)	Fo'u mo mape'i e Palani
5. 'Aho	28 Sepitema 2023

Konga A. Fī fakataha 'a e Ngaahi Tefito'i Tui' 'o Polokalama'i ke Fakaivia 'a e tu'unga malu Fakasōsiale mo Faka'ātakai' ke Tu'uloa

FEHU'I 1: 'E anga fēfē 'a hono Fī fakataha 'o e Ngaahi Tefito'i Tui' 'i ha Polokalama 'e he Poloseki' ke Fakaivia 'a e tu'unga malu Fakasōsiale' mo Faka'ātakai' ke Tu'uloa?

Fakamatala'i nounou 'i he kongā 'oku faka'atā atu 'i lalo' pe 'oku founga fēfē 'a hono fakakau mai mo hono malu'i 'e he poloseki' 'a e totonu 'a e tangata'.

Ko e Fuofua Fakafetu'utaki 'a Tonga ki he Pule'anga Fakatahataha' fekau'aki mo e Palani Ngāue 'o e Aleapau felāve'i mo e Feliuliaki 'o e 'Ea' (UNFCCC) (Siulai 2005) ne lipooti 'o pehē 'e 'i ai 'a e uestia lahi 'a e feliuliaki 'o e 'ea' 'i he ngaahi sekitoa tefito' 'o hangē ko e 'ātakai', 'ekonōmika' mo e anga e nofo 'a e sosaieti'. 'Oku 'i ai 'a e tālafili 'o fakapatonu ki he ngaahi uestia tamaki 'e malava ke hoko ki he ngaahi naunau moe koloa 'o e matāfanga', fakahoko 'o e ngoue', pehē ki he ma'u'anga vai'. Ko Tonga 'a e fika ua 'i he ngaahi fonua 'oku tu'u lavea ngofua taha' mei he fonua 'e 173 'a ia na'e lisi fakatatau ki he ngaahi Me'afua 'a e Pangikē 'a Māmani ki hono sivi'i 'o e Ngaahi Pole'¹- ko e founa 'eni ke fua'aki 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi fonua' kae fakapatonu ki he lahi 'o 'ene ngaahi pole', tu'unga tu'u lavea ngofua, tu'unga malava kene matu'uekina 'a ngaahi pole', pehē ki he tu'unga malava ke fononga fakataha mo e ngaahi feliuliaki'. Fakatatau ki he me'afua fakamāmanilahi ki he tu'unga fakatu'utāmaki 'oku 'i ai ha fonua ki he feliuliaki 'o e 'ea', na'e fika 7 ai 'a Tonga mei he fonua 'e 179 'i he ta'u 1991 ki he 2010. Na'e fua 'eni 'aki 'a e sio ki hono fakapēseti 'a e 'avalisi 'a e lahi 'o e mole 'o e GDP 'i he ta'u', makatu'unga mei he hoko 'a e ngaahi fakatamaki faka-e-natula' pehē ki he lahi 'o e kakai kuo mole 'enau mo'ui' mei he toko 100,000 kotoa pē kae felāve'i tonu mo e fakatamaki faka-e-natula'². 'E tokoni 'a e polokalama'ni ke toe malu ange 'a e kakai', ngaahi 'api nofo'anga', pehē ki he ngaahi faama iiki 'a e ngaahi famili' 'aia 'oku nau nofo pe tu'u 'i he ngaahi feitu'u 'oku fakatu'utāmaki ange', fu'u ma'ulalo pea ofi ange 'o mei levolo tatau pe mo e tahi'. 'Ikai ke ngata ai', 'e toe tokoni 'a e polokalama'ni ke toe lelei ange 'a e tu'unga matu'uekina 'e he ngaahi komiuniti' 'a e feliuliaki 'o e 'ea' 'aki hono fo'u 'o ha ngaahi lao, fakahinohino, pehē ki he makatu'unga pau ke fakapapau'i koe kau'āmalu'i / fōsoa 'oku langa ki hono malu'i 'o e matāfanga' 'oku malu, tolonga, mo falala'anga. 'E hoko 'eni ke toe fakalalakala ange 'a e mo'ui 'o e ngaahi kulupu tu'ulavengofua', 'a ia oku kau ki heni 'a e kau faingata'a'ia', ngaahi kulupu tokosi'i ange 'o 'ikai fa'a ononga honau le'o', to'utupu' pehē ki he kau toulekeleka'.

Ko hono fakapolokalama 'a e poloseki' 'i ha founa ke fakapapau'i 'oku fakakau 'a e totonu 'a e tangata', vahevahe tatau 'a e tangata' mo e fefine', fakaivia 'o e kakai fefine', pehē ki hono tokangaekina 'o e 'ātakai' ke tu'uloa', 'i hono fatu mo hono mape'i 'o e Poloseki', ke fakapapau'i 'oku fakahoko 'a 'ene ngaahi ngāue' 'o fakatatau ki he ngaahi lao mo e tu'utu'uni ke kei tauhi 'a e malu 'a e kakai' mo e 'ātakai'. 'E tokoni 'a e ngaahi ako 'oku fakahoko 'e he poloseki', ke toe fakalahi atu ha ngaahi lelei makehe ange ma'ae ngaahi kulupu tu'u laveangofua' 'aki ha'a nau kau atu kiai pea mo tā'imālie mei he'ene ngaahi lelei'; 'e tokonia kinautolu kenau kau atu ki hono fo'u 'o e palani ngāue fakalūkufua ma'ae komiuniti' ki hono tau'i mo hono tokangaekina 'o e ngaahi pole 'o e feliuliaki 'o e 'ea'. Ko hono ako'i fakatekenikale koia 'a e kau ngāue 'a e Pule'anga', 'e tokoni ia kenau malava 'o fili ki ha palani ngāue ma'a Tonga tene malava 'o matu'uekina 'a e fononga fakataha mo e feliuliaki 'o e 'ea' 'i he ngaahi ta'u lahi ka hoko mai', kae fika 'uluaki pē 'a e ngaahi 'ēlia 'oku tu'u lavea ngofua lahi taha'. Ko e ngaahi ngāue kotoa pē 'a e poloseki' 'e muimui pau ia ki he Fakahinohino 'a e UNDP fekau'aki mo e vahevahe taau', fea' pehē ki he vahevahe tatau 'o e ngaahi lelei' 'i he taha kotoa na'e totonu ke ma'u monū mei ai. Ko e ngaahi ngāue 'a e poloseki' na'e fo'u ia 'i he ngāue moe alanima fakataha 'a e ngaahi hoa ngāue kehekehe ke fakapapau'i 'oku 'ikai tene to'o ha totonu 'a ha taha pe maumau'i ha kupu'i lao. 'E fakapapau'i 'e he poloseki' 'oku muimui pau ki he ngaahi tefito'i tui 'o e ; taliui', pule 'a e lao', kau mai' mo e kau kātoa', pehē ki he vahevahe tatau' mo e 'ikai ke filifili mānako', koe'uhi' ke fakapapau'i 'oku fetu'utaki femahino'aki 'a e ngaahi hoa ngāue' pea ke malava kenau felīngiaki 'a 'enau ngaahi fakakaukau', anga 'enau vakai', pehē ki ha'anau ngaahi lāunga 'o kapau 'oku hē 'a e poloseki' ia 'o mama'o atu meihe tefito'i tui 'o e totonu 'a e tanagata'.

Na'e fakahoko foki ha talatalanoa mo e ngaahi ngaahi hoa ngāue', 'i he taimi na'e teuteu'i ai 'a e poloseki'ni 'o fakataumu'a ke fakapapau'i 'oku'ne muimui pau ki he tefito'i tui 'o e totonu 'a e tangata'; Ko e ngaahi talatalanoa'ni na'e fakahoko ia 'i he 'ēlia 'oku teu ke fakahoko ai 'a e poloseki' 'i he taumu'a ke malava 'o 'ilo'i 'a e ngaahi hoa ngāue fakalotofonua tefito' 'o hangē ko e kakai tenau ma'u monū'ia mei he poloseki'ni, komiuniti', kau 'ofisa ma'u mafai kuo fili 'e he kolo', kovana', sōsaieti sivile', pea moe ngaahi hoa ngāue kehe'. 'E malava pē ki he ngaahi hoa ngāue' ke nau 'o hake ha'a nau tālafili fekau'aki mo e totonu 'a e tangata'. 'E malava 'eni ke fakakau mo fai hano fakatokanga'i 'a 'enau ngaahi tālafili' mei he kamata'anga pē 'o e poloseki'. 'E kei hokohoko atu pē 'a e ngaahi fakatalanoa ki he ngaahi hoa ngāue kotoa pē, kae muimui pau ki he Palani Ngāue ki he Fefa'uhi mo e Ngaahi Hoa ngāue' ('a ia 'oku kau heni 'a e founa ki hono ma'u mai 'o e FPIC 'oka fiema'u). 'Oku 'atā pē ke ma'u 'a e ngaahi lipooti fekau'aki mo e ngaahi talatalanoa koia na'e fakahoko mo e ngaahi hoa ngāue', 'oka fiema'u mai 'e he UNDP-CO.

Fakamatata'i nounou 'i he kongā 'oku faka'atā atu 'i lalo' pe 'oku founa fēfē 'a hono tokonia 'ehe poloseki' ke fakalalakala ki mu'a 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e vahevahe tatau 'i he tangata' mo e fefine' pehē ki hono fakaivia 'o e kakai fefine'.

¹ https://www.kautaha'oku.tu'u'i.siamane'oku'ne.tokangaekina'a.e.malu'o.e.atakai.mo.e.anga.e.nofu'a.e.kakai.org/feitu'u/anga.maheni/faile/Fakamāmanilahi%20Tu'unga'o.e.'ea'%20Pole%20Me'afua%202021_2.pdf

² 'Univēsiti 'o e Ngaahi Fonua Fakatahataha, Va'a ki he Malu 'o e 'Ātakai' mo e Kakai'. 2012. Me'afua Fakamāmanilahi ki he Ngaahi Pole 'o e Feliuliaki 'o e 'ea', 2012

Ko e tefito'i taumu'a ngāue 'o e ngaahi fokotu'utu'u 'a e poloseki' ko hono fakaivia 'a e 'ilo mo e pōto'i ngāue 'a e kakai 'o e kolo' moe fonua', taimi tatau 'oku kei vahevahe tatau pē 'a e tangata' mo e fefine' fakatou'osi, 'o fakataumu'a ke toe lelei ange 'a 'enau ngaahi ngāue ki hono tokangaekina, monomono, pehē ke malava 'o fononga fakataha mo e feliuliuaki 'oku hoko ki he komiuniti'. 'E tokoni 'eni ke toe lelei ange 'a e ngaahi tokateu 'a e komiuniti ki he fononga fakataha mo e feliuliuaki 'o e 'ea' 'i he taimi lōlōa, kae fakapatonu ki he ngaahi fiema'u 'a e kakai fefine'.

Ko e ngaahi ngāue, na'e fo'u ia 'o fakamamafa ki he ngaahi uesia 'a e feliuliuaki 'o e 'ea' 'i he tangata' mo e fefine'. Ko e poloseki'ni 'oku fo'u fakalūkufua ia 'o fakapatonu ki he ngaahi fiema'u vivili 'a e kakai fefine' pehē ki he ngaahi kulupu tu'u lavea ngofua 'aia 'oku nau nofo 'i he ngaahi 'ēlia tu'u lavea ngofua 'o e matāfanga'. 'E tokoni 'a e poloseki'ni ki he komiuniti' ke toe lelei ange 'a 'enau hanga 'o tokangaekina, sivilivi' pehē ki hono vahevahe atu 'o e ngaahi ola mo e lelei kuo a'usia mei he ngaahi ngāue ki hono malu' 'o e matāfanga' mei he feliuliuaki 'o e 'ea'. 'Ikai ngata ai' 'oku to e tokoni hangatonu foki 'a e poloseki'ni ke toe fakalalakala ange 'a e matāfanga' mo e ngaahi me'a mo'ui 'i 'ōseni' pea 'oku 'iai 'a e 'amanaki 'e kaunga lelei 'eni ki he kakai fefine 'oku nau fakafalala 'enau ma'u'anga mo'ui' mei he ngaahi me'amo'ui 'o tahi' ('o hangē ko e ngaahi toutai taautaha 'ikai fakakomēsiale', tufi mokohunu') 'a 'eni 'oku angamaheni ke fakahoko 'ehe kakai fefine'. 'E ngāue fakataha atu 'a e MEIDECC pea moe Potungāue 'o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua' ke fengāue'aki vāofi pea mo e ngaahi kulupu kehekehe 'i he komiuniti', 'o hangē koe ngaahi kulupu kakai fefine', kulupu to'utupu' pehē ki he ngaahi kulupu fakasiasi' 'o fakataumu'a ke 'oange ha faingamālie ma'ae ngaahi mēmipa kehekehe 'o e komiuniti' kenau kau mai ki he ngaahi ngāue 'a poloseki'. Ko e ngaahi fakataha kotoa pē 'i he komiuniti' ki hono fili mo hono ako'i 'a e kakai 'oku nau monū'ia mei he ngaahi lelei 'o e poloseki' ni, ko e ngaahi fatongia koia 'e fo'u pē fakataumu'a ma'ae tangata' mo e fefine' fakatou'osi. 'Ikai ngata ai', ko e ngaahi ako fakatekinikale mo e ngaahi faingamālie ngāue' 'i he ngaahi potungāue' 'e vahevahe tatau pē 'i he kakai tangata' moe kakai fefine', 'e tokoni 'eni ko ha faingamālie ma'ae kakai fefine' ke toe fakalalakala ange 'a 'enau ngaahi pōto'i ngāue' pehē ki he ngaahi ngāue tenau lava 'o fakahoko'. Ko e Ngaahi Palani Langa Fakalalakala ma'ae Ngaahi Komiuniti' (CDP), 'oku fo'u 'o fakafou 'i he poloseki', 'e to e lelei ange 'aki hano toe sivi'i mo fakapapau'i 'oku fakakau kiai 'a e ngaahi fiema'u vivili totonu 'a e kakai tanagata' mo e kakai fefine' pea 'e fakahoko ha ngāue kiai.

Faka'osi', 'e 'oatu moe tokoni ki he pule'anga 'o e fonua' 'o kau ki heni 'a e ngaahi ako makehe fekau'aki mo e ngaahi pole kehekehe 'oku fekuki mo e kakai tangata' pehē ki he kakai fefine' mo e anga hono ngaohi kinautolu 'i he sōsaieti'. 'E tokoni 'eni ke kamata 'a hono fakakau atu 'a e vahevahe tatau 'a e tangata' mo e fefine' 'i he ngaahi fo'u tu'utu'uni ngāue 'a e fonua'. 'I he tu'u he tainimi', ko hono fakakau mo hono fakamahu'inga'i 'a e fiema'u ki he vahevahe tatau 'a e tangata' mo e fefine' 'i he ngaahi faitu'utu'uni 'a e kau taki Fakapolitikale' 'oku kei 'i he tu'unga mā'ulalo'. 'Oku 'ikai ke fu'u fakatokanga'i 'a e hanga 'ehe' ngaahi founa faka'ulungaanga mo e tala fatongia kehekehe 'oku fakateunga'aki 'e he sōsaieti' 'a e tangata' mo e fefine' 'o uesia 'a e ngaahi ngafa fatongia, ngaahi fiema'u, mo e ngaahi fakangatangata 'oku fekuki pea mo e kakai fefine mo e kakai tangata 'oku 'i he ngaahi komiuniti' 'i 'uta', 'oku kau atu foki ki heni mo e 'ikai foki ke fu'u fakatokanga'i ko e ngaahi faka'ulungaanga mo e tala fatongia kehekehe ko 'eni 'oku fakateunga'aki 'e he sōsaieti' 'a e tangata' mo e fefine' 'a e fekitoa 'oku'ne uesia 'a e tu'unga malava 'a e kakai' kenau fakahoko 'enau takitaha faitu'utu'uni, ngāue'i 'enau ngaahi fili 'oku fakahoko pehē ki hono fakalele 'enau mo'ui'. 'Oku te'eki foki ke tali pe fakamo'oni 'a Tonga ki he Ngaahi Aleapau ki hono To'o Faka'aufuli 'a e Ngaahi Fakafaikehekehe 'oku fakahoko ki he Kakai Fefine (CEDAW), 'oku hoko 'eni kene fakafe'ātungia 'a e ngāue fakalūkufua 'a e ngaahi potungāue 'a e Pule'anga' ki hono poupu'u 'o e vahevahe tatau 'a e tangata' mo e fefine' 'i he ngoue' pehē ki hono fakaivia 'o e kakai fefine 'oku nau 'i he ngaahi komiuniti' 'i 'uta' 'i he lēvolo kotoa pē. 'E kamata ngāue'aki foki 'e he poloseki' 'a e ngaahi founa 'oku sio ki he ngaahi ola 'o e feliuliuaki 'o e 'ea' fakataha mo'ene ngaahi uesia 'e lava hoko ki he kakai tangata' mo e kakai fefine', ki hono fo'u 'o e palani ki he founa ngāue'aki 'o e kelekele'. Tene tānaki foki mo e ngaahi fakamatala fakafika kehekehe ma'ae kakai tangata' mo e kakai fefine' kene poupu'u 'a e palani ko'eni'. 'I he lolotonga 'a hono fakahoko 'a e poloseki', 'e ako'i ai 'a e kau 'ōfisa 'e toko 50 ki 'olunga ('aia koe pēseti 'e 50 ai ko e kakai fefine) 'a ia 'oku nau 'i he ngaahi va'a fakatekinikale', 'oku kau ki heni 'a e ako ki hono tānaki 'o e ngaahi fakamatala fakafika ma'ae kakai tangata' kehe ia mei he kakai fefine'.

Fakamatala'i nounou 'i he kongā 'oku faka'atā atu 'i lalo' pe 'oku founa fēfē 'a hono fakapapau' 'i 'e he poloseki' ko e tu'uloa' moe matu'uekina 'o e ngaahi faingata'a' 'oku fakatefito kiai 'a e me'a kotoa pē kuo palani pea fakahoko'.

Ko e poloseki', 'oku malava ke ne fakatupunga ha fanga ki'i uesia iiki 'i he taimi nounou ki he 'ātakai', ka 'e mahulu ange 'a 'ene kaunga lelei ki he 'ātakai' 'i he taimi lōloa'. Ko e poloseki GCF koeni 'oku fokotu'utu'u' 'e tokoni ia ke a'usia 'e Tonga ha langa fakalalakala 'e malava kene matu'uekina 'a e feliuliuaki 'o e 'ea' pea 'e tu'uloa. Ko hono langa koeni 'o e kau'ā/fōsoa malu'i 'i he 'ēlia tu'ulaveangofua taha 'o e matāfanaga 'o e fonua', 'e tokoni ia fakasi'isi'i 'a e tu'unga tu'ulaveangofua 'a e kakai 'o Tonga' ki he feliuliuaki 'o e 'ea' 'o kau kiai 'a e saikolone' mo e ngaahi kau peau lalahi' 'aia kuo nau 'osi hoko 'i he kuohili' 'o maumau'i lahi 'a e mo'ui 'a e kakai', ngaahi ma'u'anga mo'ui', pea mo e ngaahi koloa mahu'inga'. Ko e ngaahi palani ngāue kuo fokotu'utu'u' 'e tokoni ia ki he ngaahi komiuniti' 'oku nofo 'i he ngaahi 'ēlia tu'ulaveangofua 'o e matāfanga' kenau matatali 'a e tāfea mo e maumau 'o e matāfanga'. 'E fakataumu'a 'eni ke holoki 'a e ngaahi fakafe'ātungia 'oku hoko ki he ngaahi pinisinisi'/ ma'u'anga mo'ui', pehē ki hono ta'ota'ofi 'o e ngaahi uesia faka'ekonōmika, fakasōsiale, fakatukufakaholo pehē ki he faka-e-onga mo e faka'atamai ki he ngaahi kakai kuo kouna kinautolu kenau hiki fonua. 'E langa ha kau'ā/fōsoa malu'i ngāue'aki 'a e makalalahi' 'i Hahake 'i he ngaahi matāfanga tu'ulaveangofua' 'o fe'unga mo e kilomita 'e 4, 'oku fakataumu'a 'eni kene fakasi'isi'i 'a e hokosia ha maumau meihe hake 'a e peau ki 'uta'. 'Ikai ngata ai', 'oku 'i ai pea moe Ngaahi Palani Langa Fakalalakala 'a e ngaahi Komiuniti' 'e 48 pea 'e fakakau heni 'a e ngaahi palani ngāue fakalūkufua ke malava 'o fononga fakataha mo e feliuliuaki' 'o 'ea' pea mo fekuki mo 'ene ngaahi pole 'oku nau takitaha fekuki moia'. Ko e ngaahi palani ko'eni' 'oku 'amanaki ke fakapa'anga ia fakafou 'i hono tātānaki meihe ngaahi komiuniti fakalotofonua' pea mo muli foki.

Fakakātoa', 'e tokoni 'a e poloseki' ke toe lelei ange 'a e tu'unga matu'uekina 'e he ngaahi langa fakalalakala' 'a e ngaahi ta'au 'o e feliuliuaki 'o e 'ea' pehē ki hono malu'i 'o e ngaahi naunau faka-e-natuala 'o e 'ātakai' kenau kei tokoni'i 'a e ngaahi me'a mo'ui 'oku 'iai'.

'Ikai ngata ai' ki mu'a pea fakahoko ha fa'ahinga ngāue, 'e tomu'a fakahoko 'e he poloseki' ha fakatotolo fakatekinikale ke fakapapau'i 'oku malu 'a e poloseki' pea 'e malava ke fakahoko, 'aki 'a e muimui pau ki he ngaahi lao 'a e UNDP ki hono malu'i e anga 'o e nofo 'a e kakai' mo e 'ātakai'. 'E kau ki heni 'a e ako ki he anga 'a e tafe 'a e vai' mo hono ngaahi 'alunga 'i he 'ēlia koia'. Ko e ola 'e ma'u mei he ako'ni 'e ngāue'aki ia ke fo'u 'aki 'a e ngaahi ngāue 'oku fokotu'utu'atu ke fakasi'isi'i 'aki 'a e ngaahi palopalema' pea 'e fakakau ia 'i he palani fainolo 'o e poloseki'. 'Oku fakataumu'a 'a e ngaahi ngāue'ni ke toe lelei ange 'a e fai tu'utu'uni', 'aki hono ngāue'aki 'a e ngaahi fakamatala 'oku lahi fe'unga fekau'aki mo e ngaahi liliu kuo hoko kihe matāfanga', tūkunga 'oku 'iai 'a e 'ōseni' pehē ki he anga e tu'u 'o e 'ea'. 'E ikuna 'eni 'aki hano fakaivia 'a e ngaahi kupu tenau fakahoko 'a e ngāue' ke mālohi fe'unga mo fakapapau'i tenau lava 'o fakahoko 'a e poloseki', ako'i e kakai' ke lahi ange 'a 'enau 'ilo' fekau'aki mo hono tokangaekina 'o e matāfanaga' ke lava 'o matu'uekina 'a e ngaahi faingata'a' mo e liliu'. Fakatātā 'aki 'eni, ko e lahi mo lelei ange 'a e ngaahi fakamatala fakafika fekau'aki mo e matāfanga', ko e lelei ange ia 'a e ngaahi faitu'utu'uni 'e fakahoko fakapatonu mo e ngaahi 'ēlia totonu ke fakahoko ai 'a e fakamole kihono malu'i 'o e matāfanaga'. 'E tokoni 'eni ke fakasi'isi'i ange 'a e mole 'a e pa'anga 'a e Pule'anga' 'i hono fakapa'anga ha palani ngāue 'oku 'ikai sai pea 'e 'ikai tokoni ia ki he fononga fakataha moe feliuliuaki 'o e 'ea'.

Fakamatala'i nounou 'i he kongā 'oku faka'atā atu 'i lalo' pe 'oku founa fēfē 'a hono fakaivia 'e he poloseki' 'a e taliui ki he ngaahi hoa ngāue'.

Na'e palani mo mape'i 'a e poloseki' 'i ha founa kene fakakakato 'a e ngaahi tōnounou' pea mo to'o 'a e ngaahi fakafe'ātungia' 'o hangē ko e (1) tōnounou 'i he ngaahi 'ilo fakatekenikale 'i loto 'i he ngaahi potungāue 'a e pule'anga' ki hono tākaki, 'analaiso, mo hono ngāue'aki 'a e ngaahi fakamatala fakafika 'o e ngaahi pole ki he feliuliuaki 'o e 'ea' 'aia 'oku fiema'u ke fakakau ki hono palani mo hono mape'i 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakafonua' pea moe palani ngāue ki he matāfanga'; (2) ko e 'ikai ma'u 'ehe ngaahi mēmipa 'o e komiuniti' 'a e taukei fe'unga ki hono fo'u, palani mo mape'i 'a 'enau takitaha palani ngāue fakalūkufua ki he tokateu ki he ngaahi pole 'o e feliuliuaki 'o e 'ea' mo fakasi'isi'i 'a e ngaahi palopalema 'e lava ke hoko'. (3) ko e 'ikai ke ma'u ha taukei fe'unga pea vaivai 'aupito 'a e laumālie 'o e ngāue fakataha' 'i he ngaahi potungāue 'a e pule'anga' mo e ngaahi kupu felāve'i 'o e poloseki' ki hono malu'i 'o e matāfanga' ke lava 'o matu'uekina 'a e feliuliuaki 'o e 'ea'. Ko e taumu'a 'o e poloseki' kene hanga 'o liliu faka'aufuli 'a e founa lolotonga ki hono malu'i mo hono tokangaekina 'o e matāfanga', 'aki 'a e mavahe mei he ngāue fakamavahevehe', fakahoko 'o e ngāue' 'i he 'ilo'ilo pau 'oku 'ikai ke ma'u ha mahino moha 'ilo fe'unga kiai', pule aoniu 'a e kau ma'u mafai mā'olunga 'o 'ikai ke ai ha kaunga kiai 'a e mēmipa 'o e komiuniti' mo e ngaahi hoa ngāue'. Ko e liliu 'eni ke hiki ki he ngāue fakataha', ngāue'aki 'a e 'ilo mo e ngaahi fakamatala fakafika kehekehe fekau'aki mo e ngaahi pole 'o e feliuliuaki 'o e 'ea' kene tataki 'a e faitu'utu'uni' pea mo e ngaahi ngāue ke fakahoko', fakakau 'a e ngaahi mēmipa 'o e komiuniti' pehē ki he ngaahi hoa ngāue' ki hono fo'u 'o e palani' pehē ki hono fakahoko'. Ko e liliu'ni 'oku fakataumu'a ia ke fo'u ha palani ngāue fakalūkufua 'e he komiuniti' 'e toe lelei ange, tu'ulua pea mo lava 'o fononga fakataha mo e feliuliuaki' 'i he kaha'u vave mai' 'o a'u ki he taimi lōlōa. 'E hoko 'eni kene tokoni'i 'a e pule'anga' kenau taliui ki he ngaahi komiuniti' 'oku mohu pole pea tu'ulaveangofua 'i Tonga'.

Ki muini mai' kuo fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'o tokoni ki he ngaahi komiuniti' 'o Tonga' pehē ki he ngaahi kupu fakakolo/ fakavahe' kenau ako ke lava 'o 'ilo' 'a e ngaahi pole 'o e feliuliuaki 'o e 'ea' 'e lava ke hoko 'i he kaha'u', ngaahi ngāue 'oku totonu ke fakahoko', pea mo kumi ha pa'anga ke fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi ngāue 'a e komiuniti'. Ko hono fo'u koia 'o e ngaahi Palani Langa Fakalalaka 'o e Komuniti' (CDP) na'e fuofua tataki ia 'e he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua' (MIA), pea, koe a'u mai ki he ngaahi 'ahoni', kuo 'osi lava pē 'ehe ngaahi komiuniti' 'i 'uta' 'o fo'u 'o kakato 'a 'enau takitaha CDP pē 'oku kei lolotonga ngāue kiai. 'Oku feinga 'a e MIA ke fakamālohia ange 'a 'enau tokoni ki he ngaahi komiuniti' 'i hono fakahoko 'a hono sivi'i 'a e tu'unga tu'ulavengofua 'oku nau 'iai ki he feliuliuaki 'o e 'ea', kenau mahino'i ange 'a e ngaahi me'a totonu kenau liliu kiai', pea mo fakahoko ha ngāue ke feau 'a e tō kehekehe 'i he ngaahi feima'u 'a e kakai tangata' mo e kakai fefine', pehē ki hono tokoni'i 'a e ngaahi komiuniti' 'i hono kumi ha pa'anga meihe tapa kehekehe 'o hangē ko e Pa'anga Talāsiti 'a Tonga', 'i he tokoni mai 'a e PRRP, kaekehe te'eki pē ke ma'u 'e he kakai 'o e komiuniti' mo e kolo' ha taukei fe'unga ke fakahoko lelei'i 'a e ngaahi ngāue'ni.

Ko e tefito'i fakakaukau 'o e poloseki', na'e nofo ia ki hono fakakaumai mo e ngāue fakataha mo e komiuniti', fakahoko ha ngāue ki he tōkehekehe 'i he ngaahi fiema'u 'a e kakai tangata' mo e kakai fefine', pea ke fengāue'aki vāofi mo e ngaahi hoa ngāue', mei he kau ma'u mafai 'a e Pule'anga' ki he kakai 'o e komiuniti', 'o kau kiai 'a e fefine mo e tangata'i Tonga'. 'E tokoni foki 'a e poloseki' ki hono fakatupulaki 'a e ngaahi taukei 'o e ngaahi kau 'ofisakolo' mo e pule fakavahe', ngaahi kōmiti 'o e kolo' pehē ki he NGOs ki hono fakafaingofua'i ange 'a 'enau kau ki hono fakakau mai 'o e ngaahi pole 'o e feliuliuaki 'o e 'ea' mo honau ngaahi solova'anga' ki hono fo'u 'o 'enau ngaahi palani fakakomiuniti'. 'Oku mahu'inga foki ki he kakai 'o e komiuniti' pehē ki he kau 'ofisakolo' mo e pule fakavahe' kenau tu'u mateuteu ma'u pē pea mo longomo'ui 'enau kau atu ki hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue ki he fononga fakataha mo e feliuliuaki 'o e 'ea'. Ko e ngaahi tokateu mo e ngāue ko'eni' 'oku fu'u fiema'u ia ki hono fakasi'isi'i ange 'a e ngaahi pole' pehē ki hono tokangaekina 'o e ngaahi ola 'o e fakatamaki faka-e-natula lalahi' 'i he ngaahi komiuniti' 'oku nau nofo ofi 'i he matāfanga'. 'E malava ke fokotu'u 'ehe ngaahi ma'umafai pule fakakolo' pe fakavahe' ha liliu tene 'omi ha lelei 'e tu'ulua ma'a 'enau ngaahi komiuniti' takitaha. 'Oku kau ki heni 'a e kau 'ofisa kolo', kau pule fakavahe', pehē ki he ngaahi kōmiti fakakolo', he ko kinautolu 'a e fakafongofa ofi taha 'o e pule'anga' ki he kakai 'o e ngaahi komiuniti', pea ko kinautolu tenau kei 'iai pē neongo 'e a'u ki ha taimi kuo 'osi 'a e taimi 'o e poloseki'ni. Ko hono toe ako'i koia 'o e taukei 'o e ngaahi kakai'ni ke toe lelei ange', 'e 'ikai ke ngata pe he lava kenau mahino'i mo ngāue'aki 'a e ngaahi fakamatala fakafika ki hono fo'u 'o e ngaahi palani ngāue ki he fononga fakataha moe feliuliuaki 'o e 'ea', ka tenau toe malava pē 'o hokohoko atu 'enau tokoni'i 'a e ngaahi liliu ke tokoni ki he komiuniti' kenau matatala 'a e ngaahi faingata'a', 'e hoko 'eni ko ha fu'u fakalalaka lahi pea tu'ulua. 'E tuku atu 'e he poloseki' ha ngaahi fakamatala 'oku lelei ange' ki he komiuniti', 'o malava heni kenau kau ki hono fo'u 'o e ngaahi tu'utu'uni' kimu'a, lolotonga, pea moe hili koia 'a e fakatamaki faka-e-natula'. 'E toe tākaki foki 'e he poloseki' ha ngaahi fakamatala mahu'inga 'a ia 'e tokoni ki he ngaahi palani 'a e pule'anga' mo e komiuniti' 'i he kaha'u' 'aki hano liliu 'a 'enau ngaahi ngāue lolotonga' ki ha founa tene lava 'o matu'uekina 'a e toe fakalalahi ange 'a e ngaahi pole 'o e feliuliuaki 'o e 'ea'. Ko hono ma'u koia 'o e ngaahi fakamatala mahu'inga', tekinolosia', pea mo e taukei ki hono mahino'i 'o e ngaahi fakamatala fakafika 'o e feliuliuaki 'o e 'ea', 'e tokoni 'eni ki hono fakakau atu 'a e feliuliuaki 'o e 'ea' 'i he ngaahi palani pea mo e ngaahi ngāue 'a e pule'anga' mo e komiuniti'. Ko hono ngāue'aki koia 'o e ngaahi 'ilo mo e taukei fo'ou ko'eni', 'e tokoni ia ke toe lelei ange 'a e me'angāue ki he fetu'utaki' pehē ki hono fakalahi 'o e poloseki' ke fakamalohia ange 'a e ngaahi komiuniti' ke toe lelei ange 'a 'enau tu'unga matu'uekina 'o e ngaahi faingata'a' 'aki hono fakakau 'a 'ena ngaahi palani ngāue fakalūkufua ki he feliuliuaki 'o e 'ea' 'i he taimi 'oku fo'u ai 'o e ngaahi palani ki hono langa hake 'o e 'ekonōmika' mo e mo'ui 'a e kakai'.

'I kai ngata ai', ke fakapapau'i 'a e tu'unga tu'ulua 'a e poloseki'ni, 'oku fiema'u ia ke fakakau 'i he palani ngāue fakafonua' pea mo e ngaahi palani ngāue fakakolo pe fakakomiuniti', 'E hoko 'a e ngaahi poupu mei he GCF kene 'omi ha faingamālie ma'a e ngaahi komiuniti' kenau kau mai ki hono to e fakalelei'i 'o e ngaahi Palani Langa Fakalalaka 'o e Komuniti'. Kuo 'iai foki mo e ngaahi ngāue kuo 'osi fokotu'utu'u 'o fakataumu'a ki hono langa hake 'o e taukei moe 'ilo 'a e ngaahi komiuniti' mo e NGO's ki hono kumi 'o e tokoni

fakapa'anga mei muli 'o hangē ko e GEF Ngaahi Polokalama Tokoni Fakapa'anga liki' pehē ki he Pa'anga Talāsiti Fakafonua ki he Feliuliaki 'o e 'Ea'. 'E hoko 'eni ke liliu ai 'a e founa kau atu 'a e mēmipa 'o e ngaahi komiuniti' ki hono tokonia 'a e ngāue 'o e ngaahi poloseki fakalotofonua'.

'E ngāue'aki 'e he poloseki' 'a e ngaahi Makatu'unga Fakasōsiale mo Faka'ātakai 'a e UNDP (<http://www.undp.org/ses>) pehē ki he 'enau Sisitemi ki he Taliui' (<http://www.undp.org/secu-srm>) ke fakapapau'i 'oku'ne malu'i 'a e anga e nofo 'a e kakai' pea mo e 'ātakai' ke tu'uloa. Ko e MEIDECC 'a e hoa ngāue ki hono fakahoko 'a e 'o e poloseki' tenau: (a) fakahoko 'a e poloseki mo e ngaahi polokalama' 'o tulifua ki he ngaahi Makatu'unga Fakasōsiale mo Faka'ātakai 'a e UNDP, (b) Ngaue'i 'o e palani ki he founa fakalele 'o e poloseki' pe palani ki he ngaahi ngāue ke fakasi'isi'i 'aki 'a e ngaahi pole' pe polokalama' ke muimui pau ki he ngaahi makatu'unga'ni, pea mo e (c) fengāue'aki fakataha ke to e longomo'ui ange mo vave 'a e ngāue atu ki ha ngaahi tālafili pe lāunga kuo tukuhake 'i he Sistemi Taliaui'

'E fakapapau'i 'e he UNDP 'oku ngāue'aki lelei 'a e pa'anga ki hono fakalele 'o e poloseki' kau kiai mo e M&E pehē ki hono lipooti 'o e ngaahi tu'unga 'oku a'u kiai hono fakahoko 'o e poloseki'. 'Ikai ngata ai', 'e fakapapau'i 'e he UNDP 'oku lava pea 'ilo 'e he ngaahi hoa ngāue oku nau kau mai ki he poloseki' 'a e Sistemi Taliaui' mo e anga hono ngāue'aki'.

Ko e Poate 'o e Poloseki' (pe 'oku 'iloa ko e Komiti Tokangaekina 'o e Poloseki') 'oku'ne fatongia 'aki 'a hono fakalelei'i 'o e ngaahi ngāue' he 'oku fiema'u ke fakapapau'i 'oku a'usia 'ehe poloseki' 'a e ngaahi ola 'oku fiema'u'. Ke fakapapau'i 'oku taliui kakato 'a e UNDP ki he 'ene ngaahi ngāue' 'oku totonu ki he Poate 'o e Poloseki' ke fakahoko 'a 'ene tu'utu'uni 'o muimui pau ki he ngaahi makatu'unga 'e malava kene fakapapau'i 'oku tokangaekina 'a e poloseki' ki he ola 'o e langa fakalalaka', a'usia 'a e ola lelei taha 'aki 'a e fakamole si'isi'i taha', fea, faitotonu, 'ata ki tu'a pea mo fe'au'auhi fakavaha'a pule'anga'.

Kuo pau ke fakapapau'i 'e he Pule 'a e Poloseki' ko e kau ngāue tu'uma'u kotoa pē 'a e poloseki' tenau kei tauhi 'a e 'ata ki tu'a', fakahoko fakamātoato 'a honau ngaahi fatongia', taliui ki he 'enau ngaahi ngāue' pehē ki hono tokanga'i mo lipooti 'a e ola 'o e poloseki'. Na'e fakakau mai 'a e ngaahi hoa ngāue kotoa pē talu mei he kamata'anga hono palani mo hono mape'i 'o e poloseki', 'oku hoko 'eni ke fakaivia kinautolu ke nau kau atu ki hono fakahoko mo hono tokangekina 'o e poloseki'. 'E to e hoko foki 'eni 'o malava kenau fehu'ia 'a e tu'unga taliui ki he ngāue' pehē ki hano 'ohake ha'anau ta'efiemālie 'oka fiema'u. Ko hono fakalelei'i mo hono tali 'a e ngaahi palani mo hono mape'i 'o e poloseki' 'e fakahoko ia 'e he ngaahi hoa ngāue' 'o kau kiai 'a e kau fakafofonga mei he komiuniti'. 'Oku kau 'eni 'i he ngaahi fiema'u 'a e ngaahi Tu'utu'uni ngāue 'a e SES 'o e UNDP. 'Ikai ngata ai' ko e ngaahi fakamatala mahu'inga ko'eni' (kau kiai 'a e kii fakamatala nounou 'o e SEP mo e GAP) kuo pau ke teuteu'i ia ngāue'aki 'a e ngaahi lea 'e mahino'i 'e he kau fakafofonga'. Ko hono fakamatala'i nounou koia 'o e ngaahi pepa mahu'inga 'o e poloseki' (ProDoc, SESP, GAP, SEP, ESMF) 'e teuteu'i ia pea 'oange ki he ngaahi hoa ngāue fakalotofonua' 'i he 'aho 'e 120 pe lahi ange kimu'a pea tali 'a e poloseki', 'oku fakahoko 'eni 'o fakatatau ki he fakahinohino 'a e UNDP ki hono fakakau mai 'o e ngaahi hoa ngāue'. Ko e ngaahi pepa mahu'inga'ni kuo pau ke vahevahe ia mo talanoa'i lolotonga 'a e fakahoko 'o e fakataha ki hono fakalelei'i, fakapaasi mo hono kamata'i 'a e kongā 'uluaki 'o e poloseki', 'e fakahoko 'eni 'i loto 'i he 'aho ngāue 'e 60 hili koia 'a e fakamo'oni faka'ofisiale kiai 'a e CEO ki hono tali faka'ofisiale'. 'E hoko 'eni ke fakapapau'i 'oku kau kotoa mai pea kenau takitaha taliui ki he ngāue'.

**Konga B. Ngaahi Pole Fakasōsiale mo Faka'ātakai' kuo Lava ke 'Ilo o
pea mohono Tokangaekina'**

<p>FEHU'I 2: Ko e hā fua 'a e Ngaahi Pole Fakasōsiale mo Faka'ātakai 'e lava ke hoko?</p> <p><i>Fakatokanga'i ange: Fakakakato 'a e SESP Fakamatala fakalahi 1 Kimu'a pea tali 'a e Fehu'i 2.</i></p>	<p>FEHU'I 3: Ko e hā 'a e lahi 'o e Ngaahi Pole Fakasōsiale mo Faka'ātakai 'e lava ke hoko?</p> <p><i>Fakatokanga'i ange: Tali 'a e Fehu'i 4 mo e 5 'oku hā 'i lalo' kimu'a pea toki hoko ki he Fehu'i 5.</i></p>			<p>FEHU'I 6: Fakamatala'i pe 'e founga fēfē 'a hono sivi'i mo hono tokangaekina 'o e ngaahi pole 'oku fakamaaka ko e 'Avalisi, Mahu'inga pe Mā'olunga.</p>
<p>Fakamatala 'o e ngaahi Pole' (<i>'i hono vahevahe hi'fo fakatatau ki he me'a 'e lava ke hoko', 'uhinga na'e hoko ai', ngaahi uesia 'e lava ke hoko'</i>)</p>	<p>Uesia mo e Faingamālie ke hoko' (1-5)</p>	<p>Ko hono lahi' (<i>Ma'ulalo, 'Avalisi Mahu'inga, Ma'olunga</i>)</p>	<p>Komeni ('atā keke fili)</p>	<p>Fakamatala 'o e fakaikiiki 'o e ngaahi ngāue 'oku fakahoko ki hono sivi mo hono tokangaekina 'o e ngaahi pole 'oku fakamaaka ko e 'Avalisi, Mahu'inga pe Ma'olunga.</p>

<p>Pole 1</p> <p>Ko hono keli koia 'o e kelekele' pe 'one'one' 'i hono fokotu'u koia 'o e kau'ā/ fōsoa malu'i 'o e matāfanga 'i Hahake', 'e malava 'eni ke tafia 'a e kelekele' 'o uesia 'a e ngaahi nofo'anga 'o e me'a mo'ui 'i 'ōseni', 'o kau kiheni 'a e tafenga ki he vai ko Fanga'uta'</p> <p>Makatu'unga 1 : 1.1; 1.2; 1.3; 1.4</p>	<p>I = 4 L = 2</p>	<p>‘Avalisi</p>	<p>Lolotonga koia 'a hono fo'u 'o e kau'ā/ fōsoa malu'i 'o e matāfanga' (ngāue 3.1), 'e malava pe ke fiema'u 'a hono keli fakalēvolo 'o e kele' pe 'one'one' 'i he feitu'u 'e tu'u ai 'a e kau'ā/ fōsoa malu'i 'o e matāfanga' ke fakapapau'i 'oku fefeka fe'unga hono fakava'e'. Ko e keli moe tata ko'eni 'o e kele' pe 'one'one' tene fakatupunga 'a e maumau ki he nofo'anga 'o e ngaahi me'amo'ui mahu'inga 'o 'ōseni' 'okapau 'e 'ikai ke fakahoko tokanga mo fakalelei.</p> <p>Kaekehe ko e tata ko'eni 'o e kele' pe 'one'one' 'e fakangatangata pē ki he ngaahi 'ēlia si'i pe fakataimi pē. 'E malava pe ke hoko ha fanga kii palopalema fakataimi 'i hono tata koia 'o e ngaahi naunau 'o e matātahi' (feo' mo e 'one'one') kae fakafetongi 'aki 'a e ngaahi maka lalahi'. 'Oku 'iai pe 'a e palani ngāue ki hono tokangaekina mo malu'i 'o e 'ātakai 'o 'ōseni' mei ha ngaahi uesia tamaki ka hoko.</p> <p>'Oku lolotonga 'iai 'a e 'ēlia mahu'inga 'oku lolotonga malu'i 'a hono potu tahi' 'o kau kiai 'a e Vai ko Fanga'uta' mo e ngaahi 'ēlia ofi atu kiai'. 'I he 1974, na'e fakahā ai kuo fakatāpui 'a e Vai ko Fanga'uta' ki hono malu'i mo fakatolonga 'o e me'a mo'ui 'o 'ōseni'. Makatu'unga 'i he hōloa 'a e tu'unga mo'uilelei 'o e feitu'uni, na'e fakalelei'i leva 'e</p>	<ul style="list-style-type: none"> • 'Oku fakamatala'i 'e he Palani Ngāue ki hono Tokangaekina 'o e 'Ātakai' mo e Anga 'o e nofo 'a e Kakai' (ESMF) 'a e ngaahi sitepu 'oku fiema'u ke fakahoko, ke fakapapau'i 'a e talangofua kakato ki he ngaahi fiema'u 'a e SES lolotonga 'a hono fakahoko 'o e poloseki'. Fakatatau ki he fakahinohino 'a e ESMF, 'e fakahoko 'a hono sivi 'o e ngaahi uesia 'i he 'ātakai' pehē ki he anga e nofo 'a e kakai' (ESIA) 'i he kamata'anga 'o e poloseki', pe kau kiai mo e ngaahi pole faka'ātakai mo fakasōsiale kehe'. 'I he kakato koia 'a e ESIA 'e hoko atu leva 'a e ESMP 'o kau ki heni 'a e ngaahi palani ngāue fakapatonu ki hono tokangaekina 'o e palopalema kuo lava ke 'ilo'i'. Ko e founga ngāue 'a e ESIA tene ngāue'aki 'a e ESMF ki hono sivi'i 'o e ngaahi uesia' pea mo tokoni ki hono fo'u 'o e ngaahi ngāue kuo fokotu'utu'u 'i he ngaahi Palani ki hono Tokangaekina 'o e ngaahi uesia'. • Na'e fakakakto foki mo e ako fakatekenikale ke fakapapau'i 'oku malu pea 'e malava ke fakahoko 'a e poloseki'ni, na'e fakahoko 'eni lolotonga 'a e taimi ne palani mo mape'i 'a e poloseki'. Ko e ako'ni na'e fakahoko ia 'o fakataumu'a ke ma'u ha fakamatala puipuitu'a mo ha fakahinohino ki hono teuteu'i 'o e fuofua kole 'a Tonga ki he Kautaha Tokoni Fakapa'anga Feliuliuaki 'o e 'Ea. Na'e vakai'i foki 'e he ako'ni 'a e tu'unga 'o e feliuliuaki 'o e 'ea' 'i he'ene tu'u 'i he tainimi' pehē ki he vakai ki he kaha'u, kau kiai mo hono sivi'i pē 'e lava fakatekenikale 'o fakahoko 'a e ngaahi ngāue takitaha kuo fokotu'u ke solova'aki 'a e palopalema'ni, kau kiai mo hono fakapapau'i pe 'e malava 'a e ngaahi ngāue'ni 'o fakahoko pē 'i he poloseki pē 'e taha. 'I he taimi tatau na'e lava foki mo hono tokangaekina 'a e ngaahi tōkehekehe 'i he ngaahi fiema'u 'a e kakai tangata' mo e kakai fefine', ngaahi pole 'e lava ke hoko, faingamālie ke tu'uloa', pea mo e faingamālie ke fakahoko ha liukava ki ha tu'unga lelei ange. 'E tokoni foki 'a e ako'ni ki hono fakahoko 'o e ESIA. Ko e ESMF 'oku'ne fakahā mahino mai 'a e ngaahi 'ēlia / makatu'unga kuo 'osi lava 'a e ngāue kiai' pehē ki he ngaahi 'ēlia 'e toe fiema'u ke fakahoko hano sivi makehe ki he'ene ngaahi uesia'. <p>Na'e fakatokanga'i foki 'e he ako'ni, 'oku 'i he tu'unga fakafiemālie pē 'a e uesia 'e lava ke hoko ki he 'ātakai' 'oka fakahoko 'a e langa koeni 'o e kau'ā/fōsoa malu'i 'o e matāfanga', 'i he 'uhinga koe langa'ni 'e fakahoko pē 'i he 'ēlia na'e fakahoko ai 'a e ngāue ki he matāfanga' ki mu'a, taimi tatau 'oku to e tokoni foki 'a e poloseki' ke toe lelei ange 'a hono malu'i 'o e 'ēlia'ni pehē ki hono tokangaekina 'o e fakatafe'anga vai'. Taimi tatau ko hono ngāue'aki koia 'o e</p>
--	--------------------	------------------------	--	--

			<p>he Poloseki Tokangaekina mei 'Uta ki Hakau' 'ae founa ngāue motu'a', ko e 'uhinga 'eni 'oku tokangaekina ai 'a e Vai'ni 'i he malumalu 'o e palani 'oku 'iloa ko e Palani Ngāue Fakasētuta ma'a Fanga'uta' (FSP).</p>	<p>founa ngāue tuifio' ki hono fakalelei' 'aki 'o e matāfanga fakahahake' 'oku kaunga lelei ia ki he 'ātakai'. 'Oku kau ki heni 'a hono to e tō fakalahi 'o e 'ulu 'akau', to e hiki hake 'a e mā'olunga 'o e hala pule'anga' ke toe ma'olunga ange 'i he lēvolo 'o e kekelele' pehē ki hono faka'ai'ai 'a e kakai' kenau ngāue'aki 'a e ngaahi tō'onga mo'ui 'e 'ikai teke uesia 'a e 'ātakai'. 'Oku 'i ai pē 'a e 'amanaki 'e malava pē ke hoko ha fanga kii uesia iiki 'i hono langa ko'eni 'o e kau'ā/fōsoa malu'i 'o e matāfanga 'i he konga si'i pē ka 'oku 'ikai ko e feitu'u' kātōa'. Kaekehe koe'uhi' ko e tu'unga tu'ulaveangofua 'oku 'iai 'a e ngaahi me'amo'ui mo e 'ātakai 'o e feitu'uni makatu'unga ai 'a hono fakamaaka 'avalisi' 'o e tu'unga 'oku 'iai 'a hono pole'.</p> <ul style="list-style-type: none"> • 'E fu'u fiema'u 'a e ngāue fakataha 'a e ngaahi kupu felālāve'i ki hono tokangaekina 'o e ngaahi 'ēlia 'oku malu'i fakalao' lolotonga 'a hono fakahoko 'o e ESIA, 'o a'u ai pē ki he hokohoko atu 'a e ngaahi ngāue monomono ki he poloseki', Ko e Ngaahi 'Elia Malu'i fakalao ko 'eni' 'oku tokangaekina ia 'e he hoa ngāue ki hono kamata'i 'o e poloseki' ko e MEIDECC, 'aia 'oku'ne tokangaekina 'a e ngāue fakataha 'a e ngaahi kupu felālāve'i'. • Ke fakapapau'i 'e 'ikai ha uesia lahi 'e hoko mei he māpuna 'a e 'one'one' mo e kele' meihe mālohi lolotonga 'o e tafe 'i he vai', 'e fiema'u ke fo'u 'a e Palani Ngāue ki hono fakatolonga 'o e Ngaahi Me'amo'ui' ('e fo'u 'eni 'i he fengāue'aki fakataha pea mo e ngaahi kupu felālāve'i ki hono tokangaekina 'o e 'ēlia kuo malu'i fakalao') kau ki heni 'a e ngaahi founa ngāue ke pule'i 'aki 'a e māpuna 'o e kele' pe 'one'one' 'i ha potu tahi 'Ikai ke ngata ai', ko e ngaahi ngāue ki he tata moe keli' ke fakahoko 'i he taimi mamaha ke fakasi'isi'i 'a e māpuna hake 'a e kele' mo e 'one'one'. Koe ngaahi uesia'ni 'e fakataimi pē 'i fakangatangata ki he ngaahi taimi 'oku fakahoko ai 'a e langa'. • 'Oku 'i ai foki mo e fokotu'utu'u ki hono ngāue'aki 'a e maka lalahi ki he langa 'o e kau'ā/ fōsoa malu'i 'o e matāfanga, 'e hoko 'eni ke lahi ange 'a e faingamālie ke fokotu'u ai 'a e 'one'one' 'i he fakava'e 'o e kau'ā/ fōsoa malu'i'
--	--	--	--	--

<p>Pole 2</p> <p>Ko hono langa koia 'o e kau'ā/ fōsoa malu'i 'o e matāfanga' tene fakatupunga 'a e mole atu 'o e ngaahi nofo'anga', liliu 'i he anga 'o e fetāfeaki 'a e vai', faingamālie ke toe lahi ange 'a e tāfea', kau kiai 'a e tafenga vai ki he Vai ko Fanga'uta'</p> <p>Makatu'unga 1: 1.1; 1.2; 1.3; 1.4; 1.11</p>	<p>I = 3 L = 3</p>	<p>'Avalisi</p>	<p>'Oku lolotonga 'iai 'a e 'ēlia mahu'inga 'oku lolotonga malu'i 'a hono potu tahi' 'o kau kiai 'a e Vai ko Fanga'uta' mo e ngaahi 'ēlia ofi atu kiai'. 'I he 1974, na'e fakahā ai kuo fakatāpui 'a e Vai ko Fanga'uta' ki hono malu'i mo fakatolonga 'o e me'a mo'ui 'o 'ōseni'. Makatu'unga 'i he hōloa 'a e tu'unga mo'uilelei 'o e faitu'uni, na'e fakalelei'i leva 'e he Poloseki Tokangaekina mei 'Uta ki Hakau' 'a e founa ngāue motu'a', ko e 'uhinga 'eni 'oku tokangaekina ai 'a e vai'ni 'i he malumalu 'o e palani 'oku 'iiloa ko e Palani Ngāue Fakasētuaata ma'a Fanga'uta' (FSP). Ko e matāfanga 'i he vaha'a 'o Manuka mo Kolonga' 'oku 'i ai pē 'ene fotunga fakanatula 'oku fu'u mahu'inga 'a ia 'oku fiema'u ke malu'i. Koia ai 'oku 'iai 'a e fokotu'tu'u ke to e hiki hake 'a e mā'olunga 'i he lēvolo 'o e hala' ka e 'oua na'a langa 'a e kau'ā/fōsoa malu'i'. Ko hono langa ko'eni 'o e kau'ā/fōsoa malu'i' 'o e matāfanga' (ngāue 3.1) tene fakatupunga 'a e fanga kii uesia iiki 'i he 'ātakai' 'o kau ki heni 'a e uesia 'i he 'ātakai 'o 'ōseni', 'o hangē ko e mole 'o 'enau ngaahi nofo'anga', liliu 'i he fetāfeaki 'a e vai', faingamālie ke fakatpu ha tāfea 'i he ngaahi 'ēlia 'e fakahoko ai 'a e poloseki' ka 'i he ngaahi 'ēlia ofi mai' (ngaahi 'ēlia 'oku uesia 'ehe poloseki').</p>	<p>Kimu'a pea palani mo mape'i faka'osi 'o e ngaahi me'a ngāue ki hono tokangaekina 'o e matāfanga', 'E fakahoko leva 'a e ESIA 'a ngaahi me'a'ni.</p> <ul style="list-style-type: none"> Fakahoko 'a e sivi ke vakai'i 'a e kemikale, 'ātakai mo e ngaahi naunau (kau kiai 'a hono ngāue'aki 'a e mōtolo) 'o kau kiai pea 'ikai fakangatangata ki he me'a me'amo'ui 'o tahi', 'o hangē ko tu'unga 'o e vai', faingamālie ke 'uliki makatu'unga meihe māpuna 'a e kele' pe 'one'one', fakafe'ātungia ki he ngaahi nofo'anga' koe 'uhi koe fakahoko 'o e langa, kau kiai 'a e longoa'a', ngalulululu', uesia 'i he ngaahi me'a mo'ui 'i kilisitahi, uesia 'i he fanga ki'i me'a mo'ui 'oku nau tētē he fukahi tahi pehē ki he ngaahi me'a mo'ui 'oku nofo ki he loloto 'o e 'ōseni' pehē ki he fakafihia'i 'e he ngaahi ngāue langa. Ko e ngaahi ako'ni 'oku tonu ke fakakau mai kiai 'a e faitu'u pea mo e taimi 'oku hoko ai'; Fo'u 'o ha mōtolo fekau'aki mo e anga 'a e fetāfeaki 'o e vai' mo hono 'ulungaanga' ke fakapapau'i ko e me'angāue ki hono malu'i 'o e matāfanga' 'e 'ikai ke 'iai ha'ane uesia 'i he feliuliuaiki fakaenatula angamaheni 'o e matāfanga'. 'Oku tonu ke vakai'i 'ehe ako'ni 'a e ngaahi fa'unga palani kehekehe 'o e kau'ā / fōsoa malu'i 'o e matāfanga mo 'enau takitaha sīpinga; Fo'u 'o ha mōtolo fekau'aki mo e anga 'a e fetāfeaki 'o e vai' mo hono 'ulungaanga' ke fakapapau'i ko e kau'ā / fōsoa malu'i 'o e matāfanga' na'e palani'i pea mape'i 'i ha founa 'e 'ikai tene uesia 'a e me'amo'ui 'i he faitu'u fakafou 'i hono fakapapau'i ko e ngaahi kongokonga kekekele mo e maka' 'e 'ikai 'alu ki he 'ōseni'. <p>Ko e ngaahi fakamatala mei he ESIA 'e ngāue'aki ia ki hono fakahinohino 'o e ESMP ma'ae poloseki'. 'E kau ki heni 'a e ngaahi fakamatala fakaikiiki ange 'e tokoni ki hono palani mo hono mape'i 'o e kau'ā / fōsoa malu'i 'o e matāfanga'. Ko e palani ko'eni' 'oku tonu ke kau kiai 'a e:</p> <ul style="list-style-type: none"> Vakai'i 'a e tu'unga ma'a 'o e vai' 'i he taimi nounou. Ko e Palani Ngāue ki hono fakatolonga 'o e Ngaahi Me'amo'ui', 'oku 'amanaki ke talanoa'i lolotonga 'a e talatalanoa mo e va'a tokangaekina 'o e ongo 'ēlia 'oku
--	------------------------	------------------------	--	--

				<p>malu'i fakalao ofi taha mai'. Ko e taumu'a' ke ta'ota'ofi 'a e faingamālie ke hoko 'o ha fa'ahinga uesia tamaki mei hono langa 'o e kau'ā / fōsoa malu'i 'o e matāfanga' 'i he ngaahi 'ēlia kuo 'osi malu'i fakalao' pehē ki he ngaahi nofo'anga mahu'inga 'i 'ōseni'. Ke fakasi'isi'i 'a e uesia tamaki 'o e 'ātakai' 'oku mahu'inga ke fo'u ha palani ma'ae kau'ā / fōsoa malu'i 'o e matāfanga' ke mama'o meihe nofo'anga 'o e me'amo'ui tu'u lavea ngofua'. 'Oku totonu ke palani mo mape'i 'i ha founga kene fakasi'isi'i 'a e faingamālie 'e ala 'efihia ai 'a e me'a mo'ui' 'o 'ōseni, neongo 'e 'ikai malava ke hoko 'eni 'i he kalasi kau'ā / fōsoa malu'i kuo langa'. 'Ikai ngata ai ko e kau'ā / fōsoa malu'i ' 'oku ton uke fo'u 'i ha founga ke faka'ehi'ehi mei hono uesia 'o e me'a moui 'o 'ōseni' 'o hangē ko e feo'.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Fengāue'aki vāofi pea mo e komiti 'oku nau tokaangaekina 'o e FSP
--	--	--	--	---

<p>Pole 3 Ko hono langa 'o e kau'ā/fōsoa malu'i 'o e matāfanga' (ngāue 3.1) te' ne fakatupunga e nga'unu 'o e ngaahi matā'oe'one pe kekelekele 'i he ngaahi matāfanga'. 'Ikai ngata ai', tene toe faka'asi 'a e kekelekele safeiti 'i he tongo' ki he la'ā', pea 'e iku kovi ange ia.</p> <p>Makatu'unga 1: 1.1; 1.2; 1.3; 1.4; 1.7; 1.11</p>	<p>I = 4 L = 1</p>	<p>Si'isi'i</p>	<p>Ko e kekelekele' 'oku nau tukuange 'a e 'ēsiti' 'oku tu'u 'i he tongo', pea 'e lava ke hanga 'e he ngaahi langa' (ngāue 3) 'o faka'asi e kekelekele' ni ki he la'ā'. Ka neongo ia, 'oku si'isi'i pē 'a e tongo 'i he ngaahi feitu'u 'e fakahoko ai 'a e poloseki'. Ko e kekelekele 'i he feitu'u 'e fakahoko ai 'a e poloseki' 'oku lahilahi 'one'one pā mo e veve mo e fanga ki'i maka 'e ni'ihi mei he mo'ungaafi'. 'Oku lahi ange 'a e tui 'oku 'ikai ke 'i ai h kekelekele tukuange kona 'i he feitu'u fai'anga poloseki'. Ko e ngaahi ngāue keli fakava'e' 'e fakahoko 'i he ngaahi 'ā maka malu'i fonua 'oku lolotonga tu'u, pe ofi 'i ha ngaahi hala pule'anga 'a ia ne toki tu'u pē (lau ngea ta'u</p>	
--	------------------------	------------------------	---	--

			<p>pē). Ko ia ai, 'i he sio ki he faitu'u 'e fakahoko ai 'a e ngāue' mo e founa 'e fakahoko'aki', 'e 'ikai kene fakatupu 'a e fakamatala 'a e ASS. Pea 'oku 'ikai tonu ke 'asi ha kelekele tukuange kona 'i he faitu'u poloseki'.</p>	
<p>Pole 4 Ko hono langa 'o e kau'ā/fōsoa malu'i 'o e matāfanga' 'e iku ia ki he uesia, fakangatangata mo fihia 'ae ngaahi nofo'anga 'o e me'a mo'ui 'i tahi'(ngāue 3.1) Makatu'unga 1: 1.1; 1.2; 1.3; 1.4 ; 1.11</p>	<p>I = 3 L = 2</p>	<p>'Avalisi</p>	<p>Lolotonga 'o e langa 'o e kau'ā/fōsoa malu'i 'o e matāfanga' mo e ngaahi fakatafanga vai', te' ne uesia mo fakapōpula'i 'a e mo'ui 'a e ngaahi me'a mo'ui 'i tahi'. 'E malava ke iku eni ki he mate 'o e ngaahi me'a mo'ui hangē ko e molokau tahi', poku' mo e ngaahi me'a mo'ui 'i tahi ka 'oku nau toe lava 'o mo'ui 'i 'uta'. 'E lava ke toe uesia mo e ngaahi fnau'anga 'o e ika' 'o kapau 'e 'ikai fili fakalelei 'a e faitu'u ke fakahoko ai 'a e ngāue'.</p>	<ul style="list-style-type: none"> Ke fakasi'isi'i e ngaahi uesia kovi', ko hono langa 'o e kau'ā/fōsoa malu'i 'o e matāfanga' 'e fakafalala ia 'i he ngaahi fakatotolo pe ako 'oku 'asi 'i 'olunga', pea mo e ngaahi fakatotolo 'e fakahoko lolotonga e ta'u 'uluaki 'o e poloseki'. 'Ika'i ngata ai', lolotonga e ngāue langa', 'e fakahoko mo ha fakatotolo ke fakasi'isi'i hono puke pe toutai'i 'o e ngaahi me'a mo'ui mahu'inga', ke fakasi'isi'i e uesia 'e hoko'.

<p>Pole 5</p> <p>Ko e poloseki ko 'eni' te ne 'omai ha ngaahi solova fakapoto ke malu' i'aki 'a e ngaahi matātahi'. Ko e me'a' ni 'e lava ke ne liluu 'a e fōtungā 'o e funga fonua', pea' uesia 'a e ngaahi tofi'a 'a e kakai' mo 'enau ngaahi 'ilo tukufakaholo' ki he tokangaekina 'o e kekelele 'i he matāfanga'.</p> <p>Tefito'i Tui 1: P1; P2; P3; P4; P5; P6 Tefito'i Tui 4: P13; P14 Tefito'i Tui 1 : 1.3 Tefito'i Tui 4: 4.1; 4.2; 4.3; 4.4 Tefito'i Tui 6: 6.1; 6.2; 6.3; 6.6; 6.9</p>	<p>I = 3 L = 2</p>	<p>'Avalisi</p>	<p>Neongo 'i he fokotu'utu'u fakalao' mo fakapolitikale 'a Tonga' 'oku 'ikai ha tu'unga pau pe fakamatala pau ia 'a e kau Tonga' koe kakai totonu 'o e fonua'. Ka 'oku lau kinautolu 'e he ngaahi tu'utu'uni 'a e UNDP ko e kakai totonu ia 'o e fonua', ko e 'uhi', ko e makehe atu pē 'enau ngaahi tukufakaholo' mo e 'ulungaanga fakafonua' mo 'enau ngaahi tala fakahisitōlia'. 'Oku nau feing mo kei tauhi pē 'a 'enau ngaahi 'ulungaanga fakafonua', tui fakatukufakaholo', lea, ngaahi lao' mo e tō'onga mo'ui'. Pea 'oku' nau tokanga'i mo pule'i e kekelele' mo e ngaahi koloa fakanatula fakahisitōlia, 'a ia 'oku nau felāve'i mo toe fakafalala ki ai ki he 'enau ma'u'anga mo'ui'. Pea na'e ha'u e kakai Tonga' mei he kakai Polinisia nae' nau ma'u mo nofo'i e ngaahi fonua Pasifiki'. Pea koe kau Polinisia' 'oku nau ha'u mei he kakai totonu 'o 'i 'Osēnia, ne' nau nofo'i 'a e ngaahi fonua 'Osēnia' 'i he kuohili'³.</p> <p>Ko e vā makehe ko 'eni 'a e kakai Tonga' mo e fonua' (kekelele), 'oku 'uhinga ia ko 'enau tokanga' i 'o e funga fonua' ko e taha ia 'o e 'elito 'o 'enau 'ulungaanga fakafonua'. Neongo kuo hanga 'e he hake mai 'a e fakalalaka' 'o uesia 'a</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e poloseki'- fakapatonu ki he langa 'o e kau'ā/fōsoa malu' i 'o e matāfanga'- 'e fakahoko pe 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e GoT mo e kakai 'o e fonua' hangē ko ia na'e fakamatala'i lolotonga hono fokotu'utu'u 'o e poloseki'. • Kuo palani 'e he poloseki', ko e taha 'o 'ene fokotu'utu'u ko e kumi ha tokoni pe fale'i mei he kakai kehekehe 'o kau ai e FPIC, pea ngāue 'i he ngaahi palani langafakalalaka fakalotofonua'. Pea ke ngāue ke ma'u ha solova 'oku taimi lōloa' pe tolonga', 'aki e talatalanoa mo e ngaahi komiunitii' (Ngāue 1.1). • Ko e 'ilo tukufakaholo ki hono tokangaekina 'o e matāfanga' 'oku tuki loloto ia 'i he mo'ui 'a e kakai Tonga', nau ngaahi 'api', pe fakakātoa', 'i he 'enau 'ulungaanga fakafonua'. Kotoa e ngaahi me'a' ni 'iku te'eki kef ai ha ako pe fakatotolo ke 'ilo. Pea ko e fakatotolo ki he ngaahi tukufakaholo' ni 'e kau ia 'i he talatalanoa mo e ngaahi komiunitii'. Ko hono fakatotolo'i 'o e kau mai 'o e ngaahi kolo', 'e tokoni ia ki he tau'i 'o e feliuliuaki 'o e 'ea' Ola 1. 'i he 'ene pehee', 'e tolonga leva 'a e 'ulungaanga mo e lea fakafonua' mo e ngaahi 'ilo tukufakaholo' 'o 'ikai mole. Ko hono poupoua mo malu' i 'o e totonu 'o e kakai totonu 'o e fonua', taututefito ki he 'enau kekelele', koloa', tofi'a', mo'ui tukufakaholo', tofi'a tukufakaholo hā mai mo ta'e hā mai,' 'oku mahu'inga ia ki hono a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'a e UNDP fekau'aki mo e ngaahi totonu mo hono faka'apa'apa'i 'o e kakai totonu 'o ha fonua', mo 'enau mo'ui lelei fakakātoa' • Ko e 'uhi' koe Makatu'unga fika 6 'oku 'ai pē ia ki he meimei toko taha kotoa pē, 'oku 'ikai tonu ke tow 'ai ha lao makehe ma'ae kakai totonu 'o e fonua'. Ka e toki fakakau pē 'a e ngaahi fiema'u 'a e makatu'unga 6 'i he SEMP pea moe Palani fakakau mai 'o e hoa ngāue'. • Ko e SEP 'a ia 'oku kau ai 'a e Sisitemi Tokonia 'o e Lāunga', te ne 'omai e sisitemi' ke nau fili tau'atāina pe te' nau loto ki he poloseki' pe 'ikai(FPIC). 'Oku 'uhunga 'eni' koe kakai
---	------------------------	-----------------	--	--

³ SEARAC, Polofaile Fakasitetisitika 'o e Kakai mei Saute Esia nofo 'i Amelika, 2004; <https://www.fakaiviaoekakaipasifiki.org/>; https://www.api-gbv.org/ma'u'anga_fakamatala/fika_tohikakai-api-fakamatala_fakaikiiki_o_e_tokotaha/

⁴ https://tokosi'i_tu'ulaveangofua.org/tokosi'i/kakai-pasifiki/

			<p>e 'ulungaanga fakafonua', ka 'oku kei 'i ai e gaahi tukufakaholo 'oku kei tauhi mai⁵. Kuo 'osi sivi'i 'e he poloseki' 'a e 'ilo tukufakaholo 'a e kakai Tonga' ki hono faksi'isi'i e ngaahi fakatu'utā maki 'o e feliuliuaki 'o e 'ea', pea na'e 'ikai ko ha solova fe'unga ia mo e anga 'o e nofo' 'i he taimi' ni. Ko Tonga he taimi' ni, 'oku fetaulaki mo e fakatamaki mei tahi', 'uta pea mo e 'ea' fakatou'osi. 'Oku fiema'u 'e he ngaahi komiunitii' mo e 'ātakai' ha ngaahi tali pe solova 'oku sai ange'(ola 1), ke fetongi pe liliu 'a e ngaahi 'ilo tukufakaholo'</p>	<p>Tonga', tautautefito kia kinautolu 'oku uesia 'e he poloseki', te' nau kei kau pē 'i he ngaahi fakataha', mo hono 'omi 'enau fakangofua ki he hokohoko atu 'a e poloseki'.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ko e ESMP mo e SEP, fakataha mo e ngaahi ngāue fakapoloseki kehe pē te nau lava 'o faka'ai'ai 'a e poloseki' ke ma'u 'a e ngaahi taumu'a 'a e Makatu'unga 6. Ko e ngaahi taumu'a 'eni: <ul style="list-style-type: none"> ○ Fakatotokanga'i pea mo faka'apa'apa'i kakato 'a e ngaahi totonu 'o e kakai totonu 'o e fonua'. <p>Poupou'i e kakai Tonga' 'i hono fokotu'u mo malu'i 'a e ngaahi totonu 'o e kakai totonu 'o e fonua'</p> ○ Ma'u ha laumālie 'o e ngāue fakataha' mo e ngāue 'osikavelenga' mo lavame'a. ○ Ngāue mālohi mo tau'atāina ke fakahā ho loto' ke fakangofua e hoko atu mo e ta'e hoko atu 'a e poloseki', 'i he ngaahi feitu'u pe taimi 'oku uesia ai 'a e ngaahi totonu, kekelele, koloa mo e mo'ui tukufakaholo 'a e kakai'. ○ Lahi ange 'a e ngaahi me'a 'e pule'i mo tokanga'i 'e he kakai totonu 'o e fonua'. ○ Faka'ehi'ehi mei he ngaahi uesia kovi, pea fakapapau'i e vahevahe tatau mo taau 'a e ngaahi lelei' mo e faingamālie', • Kapau 'e 'i ai ha liliu ki he fōtunga 'o e funga fonua'(Ngāue 3.1), 'e fakafalala pē ia 'i he totonu 'a e kakai 'o e fonua' pe te' nau fakangofua pe ta'efakangofua 'a e hoko atu 'a e poloseki'(FPIC)'. <ul style="list-style-type: none"> ○ Fakatotokanga'i pea mo faka'apa'apa'i kakato 'a e ngaahi totonu 'o e kakai totonu 'o e fonua' ○ Ma'u ha laumālie 'o e ngāue fakataha' mo e ngāue 'osikavelenga' mo lavame'a. ○ Ngāue mālohi mo tau'atāina ke fakahā ho loto' ke fakangofua e hoko atu mo e ta'e hoko atu 'a e poloseki', 'i he ngaahi feitu'u pe taimi 'oku uesia ai 'a e ngaahi totonu, kekelele, koloa mo e mo'ui tukufakaholo 'a e kakai'. ○ Lahi ange 'a e ngaahi me'a 'e pule'i mo tokanga'i 'e he kakai totonu 'o e fonua'. ○ Faka'ehi'ehi mei he ngaahi uesia kovi, pea fakapapau'i e vahevahe tatau mo taau 'a e ngaahi lelei' mo e faingamālie',
--	--	--	--	---

⁵ 'Atikolo Fakakuata 'o e kakai 'Initia 'o 'Amelika

Vol. 30, No. 1/2, 'Isiu Makehe: Lea 'o e Fuofua kakai 'o e Fonua' mo 'enau Ngaahi Tohi (Fa'ahita'u Momoko - Mafana, 2006), pp. 11-27 (17 pages)

			<p>Ko e ola 'o e poloseki' (fakafou 'i hono liliu 'o e palani taimi lōloa ki hono ngāue'aki 'o e kelekele'), 'oku malava ke ne uesia 'a e ngaahi tofi'a hā mai' kau ai 'a e fuo 'o e kolo', fuo 'o e matātahi', fuo 'o e funga fonua', ngaahi feitu'u fakahisitōlia', nofo'anga kakai mo e ngaahi me'a mahu'inga kehe pē ki he fonua' mo hono tala'. 'Ikai ngata ai', te ne toe uesia mo e ngaahi tofi'a ta'ehāmai' 'o kau ai 'a e 'ulungaanga fakafonua', ngaahi 'ilo tukufakaholo' hangē ko e 'ilo tukufakaholo ki hono tokangaekina 'a e 'auhia 'o e matāfanga'. Neogo e 'ikai toe 'aonga e ngaahi 'ilo tukufakaholo' ki he tu'unga feliuliuaki 'o e 'ea' 'i he kuonga' ni, ka ko 'ene mole' 'e malava ke liliu aipē 'a e 'ulungaanga fakafonua' mo hono tala'.</p>	
<p>Pole 6 Ko e ngaahi palani 'a e pule'anga ki hono ngāueaki 'o e konga kelekele, te' ne fakatupunga ha fehikitaki 'a e kakai', mo e mole 'o e ngaahi nofo'anga' mo e koloa'.</p> <p>Tefito'i Tui 1: P1; P2; P3; P4; P5; P6 Tefito'i Tui 4: P13; P14 Makatu'unga 1: 1.3 Makatu'unga 4: 4.1;4.2;4.3;4.4 Makatu'unga 6: 6.1; 6.2; 6.3; 6.6; 6.9</p>	<p>I = 4 L = 3</p>	<p>Mahu'inga</p>	<p>Ko e ngaahi palani ki hono ngāue'aki 'o e konga kelekele' 'oku makatu'unga 'i he ngaahi pole 'o e feliuliuaki 'o e 'ea' mo e fakafuofua ki he kaha'u' (Ngaue 1.2), 'e malava ke ne fakatupunga 'a e fakangatangata 'o e ma'u'anga mo'ui' pea moe/pe fehikitaki pe mole e ma'u'anga mo'ui 'a e kakai' 'o kapau 'e 'ikai fe'unga mo fefeka hono fakava'e' 'i he talatalanoa mo e kakai', 'o kau ai hono mahino'i lelei 'o e si'i kakai laveangofua hange ko e</p>	<p>Ko e ngaahi pole eni 'oku hake mai 'a ia 'oku fiema'u ai e SESA. Ko e SESA te' nau sivi mo fakatotolo'i e ngaahi uesia 'o e ngaahi palani 'a e Pule'anga ki hono ngaue'aki 'o e kelekele', pea mo 'ene ngaahi matavaivai 'e lava ke hoko ai e fehikitaki' pea moe/pe mole 'a e ngaahi ma'u'anga mo'ui'. Ko e ngaahi talatalanoa lolotonga e SESA 'e tokoni ki hono fakapapau'i 'a e malu mo e hao 'a e mo'ui 'a e kakai totonu 'o e fonua', pea te' nau lava 'o vahevahe 'enau ngaahi fakakaukau' fekau'aki mo e fokotu'utu'u ngaue 'a e pule'anga'.</p> <ul style="list-style-type: none"> Ngāue 1.2.4 'oku' ne 'omai ha makatu'unga ki he talatalanoa faka-pule'anga mo e ngaahi potungāue 'a e pule'anga', kau nopele, kau ma'u kelekele' mo e ngaahi pisinisi'. 'Oka ai ha pole 'oku te'eki solova 'i he hili 'a e SESA, 'one kei uesia e malu mo e hao 'a e mo'ui 'a e ngaahi komiunitii', pe

			<p>kakai fefine, to'utupu mo e kakai fiema'u tokoni makehe'.</p>	<p>'oka ai ha taimi 'e pehē ai 'e he palani 'a e pule'anga ki hono ngaue'aki 'o e kelekele' 'e fiema'u ha fehikitaki 'o ha kakai tokolahi ki he hao mo e tolonga 'o e ngaue'aki 'o e kelekele', 'e fa'u leva ha Palani Ngaue Fakaikiiki ke solova 'aki. Ko ia ai 'e fiema'u leva ke fa'u ha palani kumi fonua fo'ou ke tokoni ki he ngaahi palani lalahi pehee.</p> <p>Ko e Palani Ngāue fekau'aki mo e ngaahi fatongia, 'ulungaanga, mo e ngāue 'a e Tangata' mo e Fefine', te' ne fakapapau'i 'oku fakakau 'a e ngaahi ngāue mo e fiema'u 'a e kakai fefine' 'i he tu'utu'uni ngāue ki hono ngāue'aki 'o e kelekele.</p> <p>Ko e palani ngāue ki hono fakakau mai 'o e hoa ngāue', kau ai 'a e lao fakahinohino ki he 'enau tau'atāina ke' nau fakahaa'i 'enau loto mo 'ikai loto ki he poloseki' ni, 'e fakahoko ia lolotonga e fakataha mo e komiunitii'(Ngaue 1.1). 'E mahu'inga 'aupito ke fakamamafa'i pea ngaue'aki 'i he ngaahi feitu'u 'oku mahu'inga ai', 'a e ngaahi founa tukufakaholo ki he fetu'utaki' mo e fakataha'. 'E mahu'inga lahi heni 'a e ngaahi kautaha lotu' mo e 'apiako lotu' ke fakapapau'i 'a e founa lelei taha 'e fakahoko ai e ngaue' kae lava ke ma'u 'a e ola lelei taha 'e ala ma'u.</p> <p>'I he lolotonga 'o e PPG, na'e 'i ai 'a e felotoi mei he kau memipa 'o e komiunitii ke hokohoko atu 'a e ngaahi talatalanoa pe fakataha pehe' ni', fekau'aki mo ha ngaahi founa ange 'e tu'uloa 'i he kaha'u' fekau'aki mo e tokateu ki he ngaahi fakatamaki'. Na'e toe fokotu'u foki, 'e lelei ange kapau 'e toutou fakahoko e ngaahi fakataha' ni.</p> <ul style="list-style-type: none"> 'E fakangatangata pē 'a e langa 'o e kau'ā/fōsoa malu'i 'o e matāfanga' ki Tongatapu.
--	--	--	--	--

<p>Pole 7 Ko e langa 'o e kau'ā/fōsoa malu'i 'o e matāfanga' (Ngaue 3.1) 'e kau atu ai e ngaahi kongā tahi 'oku fai ai e toutai' mo e fangota 'a e kakai'. 'E lava eni ke ne uesia 'a e mo'ui 'a e kakai', kau ai 'a ha'a fafine mo e kakai totonu 'o e fonua', pea 'e lava ke hoko heni ha tōkehekehe ko e 'uhi', ko e ta'ota'ofi e toutai' 'e he ngaue' ni.</p> <p>Tefito'i Tui 1: P1; P2; P3; P4; P5; P6</p>	<p>I = 3 L = 3</p>	<p>'Avalisi</p>	<p>'E malava pē ke hoko 'a e uesia e toutai 'i he ngaahi kongā tahi' ni 'o kapau 'e 'ikai tala fakalelei ke 'ilo 'e he kakai 'o e feitu'u 'oku tu'u ai e kau'ā/fōsoa malu'i 'o e matāfanga' (3.1). 'I he lolotonga' ni 'oku mahino 'oku 'ikai lahi ha toutai 'e fakahoko 'i he ngaahi kongā tahi ko 'eni 'e fakahoko ai e ngāue'. Kapau te'</p>	<p>Ko e ngāue atu ki he ngaahi kongā tahi 'o Tongatapu 'e fakangatangata pe.</p> <ul style="list-style-type: none"> Hangē ko ia 'oku hā atu 'i he ProDoc, ko e poloseki ko 'eni' 'oku tokoni ia ke fakafaingofua'i 'a e kau atu 'a e ngaahi komiunitii' ki he poupu'i hono fakafepaki'i 'a e ngaahi faingata'a fakaenatula'. 'Oku makatu'unga 'i he ngaahi fale'i mei he ngaahi komiunitii' pea mo e ngaahi palani fakalalalaka fakalotofonua, 'e 'ilo ai e feitu'u 'e fakahoko ai 'a e poloseki' mo hono ngāue'aki 'o e ngaahi tau'anga vaka'.
--	------------------------	------------------------	---	--

<p>Tefito'i Tui 4: P13; P14 Makatu'unga 1:1.3 Tefito'i Tui 2: P8; P9; P10; P11 Makatu'unga 4: 4.1; 4.2; 4.3; 4.4 Makatu'unga 6: 6.1; 6.2; 6.3; 6.6; 6.9</p>			<p>tau fakahoa atu, ko e poloseki ko eni' te ne tokoni ki he sai ange 'a e feitu'u fai'anga toutai' ni mo sai ange e toutai ai' 'aki 'ene fakalelei' 'a e 'ekosisitemi 'i he ngaahi konga tahi' ni.</p> <p>Kaekehe, ne mahino mai mei he fakataha mo e ngaahi komiunitii', ko e 'ēlia 'o e matāfanga ko 'eni' 'oku lahi hono toutou ngāue'aki' pea 'oku 'i ai e hoha'a ki ha ngaahi fakangatangata 'e ala hoko'. 'Oku ngaue'aki 'e he ngaahi komiunitii' e tahi' he 'aho kotoa ki he toutai, kaukau tahi, tata'o fau mo e lo'akau ki he lālanga'. Ngaahi toutai kehekehe 'oku fai 'i heni' hangē ko e fāngota, pā ika, tufi lomu mo e ngaahi toutai kehe pē. Ko ia ai, ko ha fa'ahinga fakangatangata pē, 'e malava ke ne uesia 'a e anga e mo'ui 'a e kakai'. 'Oku mahu'inga 'aupito ki he kakai' hono ngāue'aki 'o e ngaahi tau'angavaka'.</p> <p>Faka'osi, 'e 'i ai ha ngaahi fakangatangata he hala' 'e lava ke hoko lolotonga e langa'. Pea 'e lava kene uesia 'a e fefononga'aki e kakai 'i honau ngaahi kolo' ki he 'enau ngaahi ngāue'.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e ngaahi palani ki he ngāuefakataha', vahevahe tatau 'a fefine mo tangata' mo e ma'u'angamo'ui', te' nau fakakau e ngāue 'a e ngaahi kulupu taki taha fekau'aki mo ngātai, pea te' nau 'omai ha ngaahi tu'utu'uni 'oku taau ke malu'i 'aki e ngāue faka'aho 'a e kakai' ki tahi'. • 'E 'i ai e Sisitemi Tokonia 'o e Launga' 'e fokotu'u 'o ngāue'aki 'e he memipa kotoa pē 'o e komiunitii'. Ko e ngaahi kulupu kehekehe te' nau lava leva ke fakahoko ki he PMU 'o kapau 'e 'i ai ha fakangatangata ki he ngaue 'a e kakai, pe 'oka uesia kovi 'enau mo'ui'. • Ko e Palani langa faka-lakalaka faka-lotofonua' 'e fakakau pē ai ha ngaahi tali ki he ngaahi tōkehekehe, ko e tokateu pē ki ha me'a 'e hoko.
---	--	--	---	--

<p>Pole 8 ‘E malava ke hoko ha longoa’a mei he tahi’, tupu mei hono ngāue’aki ‘o e ngaahi māsīsni langa’ mo e laku maka’.</p> <p>Makatu’unga 3: 3.1; 3.2.</p>	<p>I = 3 L = 3</p>	<p>‘Avalisi</p>	<p>‘E malava ke hoko ha longoa’a mei tahi tupu mei hono ngaue’aki e ngaahi misini langa’ mo e laku maka’, lolotonga hono fakahoko e ngaahi poloseki’. ‘E lava eni kene uesia e kakai ‘i he ngaahi komiunitii pea mo e me’amo’ui ‘i tahi’, pea mo e me’a mo’ui ‘oku nofo ofi he ngaahi potu tahi’ ni. Ko e longoa’a ‘e mei felāve’i kotoa pē ia mo e laku maka’, he ‘oku ‘ikai ke lahi e ‘ilo ki he lahi ‘o e maka ‘e laku’.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • ‘E ‘i ai e fakatotolo ki he ngaahi me’a mo’ui ‘oku nau nofo ofi ‘i he ngaahi feitu’u ‘e fai ai e langa e kau’ā/fōsoa malu’i ‘o e matāfanga’, pea kuo pau ke fakakau ai ha fa’ahinga me’a mo’ui ‘e kovi ki ai e ngaue ko ‘eni’, kau ai e komiunitii’. ‘Ikai ngata ai’, ‘e langa ha me’a pale longoa’a, kene fakasi’isi’i e longoa’a atu ki he komiunitii’. Ko e lahi taha e longoa’a’ ‘e hoko ia he laku maka’ he ‘oku ‘ikai ‘ilo pau e lahi e maka ‘e laku’. • ‘I he faka’apa’apa mo’oni ki he ‘ātakai ‘o tahi, ‘e fakahoko ha ako tene fakamahino mai ai ‘a e feitu’u ‘oku totonu ke fokotu’u ai ‘a e kau’ā/fōsoa malu’i ‘o e matāfanga’, ke fakapapau’i ‘e ‘ikai uesia ‘ehe longoa’a’ ‘a e ngaahi me’amo’ui ‘i tahi’.
<p>Pole 9</p> <p>Ko e ngaahi maumau ki he ‘ātakai pea mo e ngaahi pole felāve’i mo e hao mo e malu ‘o e kau ngaue’, ‘e malava ke ‘alu fakataha ia mo e ngaahi keli’anga maka ‘e fetuku mai mei ai ‘a e ngaahi uta maka’. Ko e ngaahi pole ko ‘eni’ ko e ni’ihi pē ia e ngaahi uesia ‘o e poloseki’ ‘o kau ai hono tā ‘o e ngaahi ‘ulu ‘akau’ ke fa’u e ngaahi feitu’u keli’anga maka’, lava ke hanga ‘e he ngaahi keli’anga maka ko eni ‘o tukuange mai ha ngaahi kasa kona, pea mo e veve, pea uesia kovi e tu’unga mo’ui lelei mo malu ‘a e kau ngaue’.</p> <p>Makatu’unga 1: 1.1</p> <p>Makatu’unga 3: 3.1; 3.2; 3.3; 3.8</p> <p>Makatu’unga 8: 8.2</p>	<p>I = 1 L = 1</p>	<p>Si’isi’i</p>	<p>Ko e ngaahi uta maka’ ‘e ‘omi pē ia mei he ngaahi keli’anga maka fakalotofonua ‘i he ngaahi ‘otu motu’. Ko e ngaahi keli’anga maka ‘i Tonga’ ‘oku iiki pea lahi ange hono ‘ikai ngāue’aki ‘i ha laui ta’u, pea ka toki ai ha fiema’u pea toki ngāue’aki. Koe’uhi’, he ‘oku si’isi’i pē ‘a e vaotā ‘oku toe ‘i Tongatapu’, pea ko e taha’ ko e ngaahi vaotaa’ ‘oku nau tu’u pē nautolu ‘i he ngaahi potu ma’ulalo ‘a ia koe ngaahi feitu’u ia ‘e ‘ikai ma’u ai ha maka laimi lelei’, ‘oku ‘ikai hangehange ka uesia ‘e he ngaahi keli’angamaka’ ia ‘a e vaotā. Ko e ngāue ‘e fakahoko pē ia ‘i he vaha’a taimi nounou pē, pea ‘e kau ai e ni’ihi pē mei he kakai totonu ‘o e fonua’.</p>	

<p>Pole 10</p> <p>Ko e ngaahi langa ko 'eni 'o e matāfanga', neongo 'oku nau fakataumu'a ke malu'i e ngaahi matāfanga' mei he ngaahi uesia 'o e feliuliuaki 'o e 'ea', ka 'e lava pe ke faka'auha ia 'ehe ngaahi faingata'a fakaenatula'.</p> <p>Makatu'unga 2: 2.1; 2.2; 2.3</p>	<p>I = 4 L = 3</p>	<p>Mahu'inga</p>	<p>Ko e 'ea 'a Tonga 'oku māfana mo hauhau. 'Oku laka hake he 20% ha faingamalie ke hoko ai ha mofuike fakatupu maumau, kene lulu'i 'a e feitu'u 'e 'i ai e poloseki' 'i he ta'u 'e 50 'oka hoko mai'. 'Oku laka hake 'i he 40% 'a e faingamalie ke hoko ai ha peaukula fakatupu maumau 'i he ta'u 'e 50 'oka hoko mai'. 'E toe lahi mo e ngaahi feitu'u te' nau tu'u lavea ngofua ki he peau kula ko e 'uhi ko e tupu 'a e levolo 'o e tahi faka-mamani lahi'. Fakatatau ki he IPCC(2013), ko e hiki faka-mamani lahi 'o e levolo 'a e tahi' 'e tipeni ia mei he ngaahi fekitoa kehekehe, pea 'oku fakafuofua ki he loloa ko e 2100 mei he 20senitimita ki he mita 'e 1. Ka neongo ia', 'oku faingata'a ke vavanga'i 'a e hikihiki faka-feitu'u 'a e levolo 'o e tahi'. 'Oku toe lahi hake foki 'i he 20% 'a e faingamālie ke hoko ai ha ngaahi peau fakatupu maumau 'i he ngaahi matāfanga 'i he ta'u 'e hongofulu 'oka hoko mai' ⁶</p>	<p>Ko e ESIA tene 'omi ha fakamatala fakaikiiki ke fakafuofua tonu 'aki 'a e lahi 'o e faingamalie 'e ala hoko ai e ngaahi faingata'a, pea mo e lahi 'o e hanga 'ehe maumau 'e hoko ki he ngaahi langa 'e fai 'e he poloseki', 'o uesia e 'ataakai' mo e komiunitii'. 'E tanaki mai e ngaahi fakamatala 'i he kuohili' fekau'aki mo e ngaahi fakatamaki (vela, 'auhia 'o e kelekele, vaia 'o e kelekele, peaukula' 'i he matāfanga') na'a' ne 'osi uesia 'a e ngaahi feitu'u 'oku 'amanaki ke fakahoko ai e poloseki' 'i he kuohili'. Ko e manatu 'a e kakai he komiunitii mo e ngaahi fakamatala fakahisitolia fekau'aki mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula' tena 'omai ha fakamatala 'aonga ke tokoni ki he ngaahi fakatotolo pe ako faka saienisi'. 'e fai ha kole ki he gaahi potungau fakasekitoa ke 'omai ha ngaahi fakamatala ke tokoni pea ko e langa' 'e fa'u fakatatau ia ki he lao fakafonua'.</p> <p>Ne 'i ai pē e ngaahi 'ā maka malu'i hangē pē ko e 'eni 'oku kole ke langa 'i he poloseki' kuo 'osi fka'oni 'ene ngāue falala'anga 'i he lolotonga 'a e pā 'a e mo'unga afi/peaukula 'i he ta'u 2022.</p> <p>Tupu leva mei he fakamatala ko 'eni, 'e 'i ai leva e ngaahi me'afua lelei mo tonu 'e fakataha'i 'i he tapa kotoa pē 'a e poloseki', tautautefito ki he lolotonga hono palani' mo hono langa'(ola 3) pea pehē foki ki he palani ki hono ngāue'aki 'o e kelekele(ola 1)'. Tu'utu'uni ki he palani 'o e poloseki, fokotu'utu'u 'o e poloseki mo e ngaahi founa hono langa' te' nau fakakau 'a e faingamālie 'e malava ke tō ai ha mofuike, peaukula pea moha tāfia 'i ha fa'ahinga ngāue pē ofi 'i he matāfanga'. Ko e langa 'e fa'u ke mālohi ke ne matu'ueki 'a e hikihiki 'a e levolo 'o e tahi faka-mamani lahi' 'a ia 'oku vavanga'i'.</p> <p>Ko e ESMP te' nau toe fakaikiiki mo ha toe ngaahi me'afua kehe ange fekau'aki mo ha ngaahi fakatamaki kuo pau ke hoko 'i he palani mo e langa'. Kuo pau ke fakaangaanga ha palani mahino pea fai ki ai ke mateuteu 'a e kau ngāue ke fakasi'isi'i e maumau 'oka hoko ha fakatamaki. 'Oku 'i ai e ngaahi komiunitii(Manuka, Talafo'ou mo Nukuleka), kuo nau fai e ngaahi tuleiningi mo e ngaahi ekisesaisi ke fa'u ha palani ki he ngaahi me'a 'oku tonu ke fai he taimi fakatamaki(Disaster Management Plan), nau muimui 'i he fakahinohino 'a e NEMO, ka 'oku lahi 'a e ngaahi memipa 'o e komiunitii 'oku te'eki ke' nau 'ilo ki heni. 'Oku 'i ai mo e ngaahi komiunitii kuo nau 'osi</p>
--	------------------------	-------------------------	--	--

⁶ <https://tokateu.ki/he/ngaahi/fakatamaki/fakaenatula.org/en/lipooti/245-tonga>

				<p>fai ha ngaahi ngāu emo ha ngaahi tuleiningi ke fakapapau'i pē 'oku nofo tokanga e kakai honau ngaahi komiunitii'. 'I he tuleiningi ko 'eni', 'oku fakalea 'e he 'ōfisa kolo 'a e founa 'o e fetukutuku pe hola mei he faingata'a' kia kinautolu 'oku fiema'u ha tokoni makehe', 'a ia 'oku kau ai e kau vaivai', mahamahaki' peaa mo e kau leka pea te' nau mu'omu'a kinautolu. Ko e ngāue' ni 'oku fiema'u 'a e kau fakataha pe kau mai 'a e komiuniti'.</p>
<p>Pole 11 Toe lelei ange 'a e founa pule'i mo hono tokangaekina 'o e matāfanga', ko e ola ia 'o hono fakahoko 'o e ongo ngāue 1.2(tu'utu'uni ngāue ki hono ngāue'aki 'o e kelekele) mo e ngāue 1.3(ngaahi langa lalahi) 'e iku ki he toe lelei ange hono pule'i mo hono tokanga'i 'o e ngaahi potutahi', pea 'e hoko eni ko ha me'a ke lahi ange ai 'a hono fiema'ua 'o e ngaahi kelekele ke ngoue'i', ngaahi feitu'u ke nofo'i' pea mo e ngaahi fiema'u kehe pē, pea ko e mo'ui 'o e komiunitii 'i he ngaahi feitu'u' ni 'oku' nau fakafalala ki he ngaahi konga kelekele ko 'eni pea koe tokolahi 'oku nau fakafalala ki hono lisi atu. 'E hoko e ngaahi me'a' ni kenau uesia tautautefito e kau fafine 'oku nau ngāue atu ki 'uta mo ngātai', tautautefito kia kinautolu 'e fakasi'isi'i 'enau ngāue'.</p> <p>Tefito'i tui 1: P1; P2; P3; P4; P5; P6 Tefito'i tui 2: P8; P9; P10; P11 Tefito'i tui 4: P13; P14 Makatu'unga 1: 1.3 Makatu'unga 2: 2.3 Makatu'unga 4: 4.1; 4.2; 4.3; 4.4 Makatu'unga 6: 6.1; 6.2; 6.3; 6.6; 6.9</p>	<p>I = 3 L = 3</p>	<p>'Avalisi</p>	<p>Ko e fakafuofua ki he 75% 'o e kakai 'oku nofo 'i Tonga 'oku' nau nofo he ngaahi kolo ki 'uta' pea 'oku nau fakafalala ki he ngoue' mo e toutai ki he'enau ma'u'anga mo'ui'. 'Oku kau 'a Tonga 'i he tu'ukimu'a he ngaahi fonua Pasifiki 'i he ngaahi pē 'enau me'akai. Lahi taha hono ngāue'aki 'o e konga kelekele ki 'uta ko e ngoue', hoko ki ai ko e fanga manu', ka neongo ia, lahi taha meimei vaeua 'o e kelekele ngoue 'i Tonga 'oku 'ikai ngoue'i. Lahi taha 'o e konga kelekele 'i Tonga 'oku ma'u ia 'ehe kau nopele. Toko lahi taha 'o e kau ma'u kelekele' 'oku iiki ('eka 'e valu pe meimei 3.24 heka), ka ko e lahi taha 'o e kau faama' 'oku nau fakafalala ki he lisi kelekele'. Ko e kelekele 'e lava pe ke lisis mei he \$80 'i he ta'u 'e taha, 'a ia 'oku ma'ama'a, ka ko e konga kelekele 'e 'ikai lava ia ke ma'u 'osi. Ni'ihii 'o e ngaahi konga vao 'o ku fakatau ke langa e ngaahi 'api', koe'uhi 'oku 'ikai fakalao 'a e fakatau kelekele, 'oku fakangalingali pe koe foaki me'a'ofa ki ha kāinga.</p> <p>Ko e tangata Tonga kotoa pē 'oku lahi hake 'i he ta'u 16 'oku</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e Poloseki ko 'eni te ne tokanga'i e ngāue'aki 'o e ngaahi matāfanga' mo e ngaahi 'api'uta 'oku ofi he ngaahi feitu'u 'e fakahoko ai e poloseki', ko e taha ia e tu'utu'uni pe founa ki hono tokanga'i 'a e Poloseki. Ko e poloseki ko 'eni tene ako'i mo fakamafai'i e kau ma'u mafai fakalotofonua' mo e kau ma'u mafai 'i he pule'anga' ke' nau tokanga'i mo ngāue'aki e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi pole fakanatula' ki he palani fakataukei 'o e ngaahi matāfanga(Ngāue 2.2)' pea toe ako'i mo tokonia 'o e kau pule fakavahe', 'ofisakolo', komiti fakakolo' pehē ki he NGOs ke mahu'inga mālie kia kinautolu 'a hono fakakau 'i he palani' 'a e ngaahi pole 'o e feliuliuaki 'o e 'ea' pehē ki he ngaahi fiema'u vivili 'a e ngaahi komiuniti kenau lava 'o fononga fakataha mo e ta'au 'o e feliuliuaki'. 'E tokoni 'eni ke toe lelei ange hono fo'u 'o e Palani Langa Fakalalaka 'o e Ngaahi Komiuniti (CDP) 'i he kaha'u (Ngāue 2.3). • Ko e Palani Ngāue fekau'aki mo e ngaahi fatongia, 'ulungaanga, mo e ngāue 'a e Tangata' mo e Fefine', te ne fokotu'u ha ngaahi tu'utu'uni lelei mo tonu ke fakapapau'i 'e ma'u kelekele 'a ha'a fafine'. • 'E fokotu'u ha Grievance Redress Mechanism pea 'e faka'atā ki he mēmipa kotoa pē 'a e komiunitii. 'E malava leva ke fakahoko 'e he kulupu kotoa pē ki he PMU 'o kapau 'e 'i ai ha fakangatangata ki he ngāue 'a e kakai' pe ha uesia kovi ki he'enau mo'ui'. • Ko e Ngaahi Palani Fakalalaka Fakalotofonua' 'e fakakau pē ai ha ngaahi tali ki he ngaahi tōkehekehe, ko e tokateu pē ki ha me'a 'e hoko.

			<p>ngofua ke ne ngauā'aki ha kongā kelekele totongi. Kakai tangata lalahi' te' nau lava 'o totongi ha kongā kelekele mei he kau nōpele' pea ko e kakai tangata' pē 'e lava ke' nau ma'u ha tofi'a 'aki 'enau ngofua mei honau tupu'anga'. Ko e kakai fefine Tonga 'oku 'ikai ha'anau mafai ki he kongā kelekele', 'ikai ngofua kenau pule pe ma'u ha kongā kelekele ka 'oku fakataimi pē 'enau ma'u mafai ki ha kongā kelekele. Ko e kakai fefine te' nau lava 'o lisi atu ha kongā kelekele neongo 'oku faingata'a kia kinautolu ke fai eni.</p>	
<p>Pole 12</p> <p>Ola 1: Malava ke to e kovi ange 'a hono faka-makehekehe'i 'o e kakai fefine' mo e to'utupu' pehē ki he ngaahi kulupu tokosi'i 'o hangē koe LGBTI, he 'oku 'ikai ke fakakau honau le'o 'i he fai tu'utu'uni', 'o tatau pē 'i he pule'anga' pē kolo', 'e tupu heni 'a e 'ikai ke a'usia ha ola 'e lelei fakalūkufua mei he ngaahi faitu'utu'uni', ka e tautefito ki he ngaahi founa 'oku palani ke ngāue'aki kiai 'a e kelekele'.</p> <p>Ko e poloseki'ni 'e kau ai 'a e fengāue'aki fakataha mo e ngaahi kupu fekau'aki'(fakatāta, ngaahi taimi ako fekau'aki mo ha ngaahi fakamatala, kau ngāue langa), 'a ia 'e malava ke fakaava mai ai ha faingaālie ma'a e SEAH.</p> <p>Tefito'i tui 1: P1; P2; P3; P4; P5; P6 Tefito'i tui 2: P8; P9; P10; P11 Tefito'i tui 4: P13; P14</p>	<p>I = 3 L = 4</p>	<p>'Avalisi</p>	<p>'Oku si'isi'i hono poupu'u'i mei he kau taki mā'olunga' 'a e vahevahe tatau 'a tangata mo fefine 'i he tapa kotoa pē 'i Tonga'. 'Oku 'ikai lahi fe'unga' 'a e tokanga ki he ngaahi founa 'oku hanga ai 'e he tu'unga koe fefine pe tangata 'o fakafuo e kalasi kehekehe 'o e fatongia', fiema'u' mo e ngaahi fakafe'ātungia 'o e kakai fefine mo tangata 'oku nau nofo he ngaahi kolo ki 'uta' pea 'oku si'isi'i hono fakatokanga'i ko e tu'unga 'o e tangata pe fefine ko e fekitoa ia 'oku' ne uesia tonu 'a e ngāue 'a e kakai'. 'Oku te'ekiai ke tali 'i Tonga 'a e Ngaahi Aleapau ki hono To'o Faka'aufuli 'a e Ngaahi Fakafaikehekehe 'oku fakahoko ki he Kakai Fefine (CEDAW), pea</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e ngaahi fakataha 'o e poloseki' kuo fakahoko fakafou 'i he fanga ki'i kululupu faka'eke'eke iiki, kau ai e kulupu fefine pau pē mei he feitu'u takitaha. Kuo pau ke hokohoko atu 'eni, pea fakapapu'i 'a e kau 'a e kakai fefine'. 'E lava ke fakakau mai ha kulupu 'a ha kau finemui(kulupu faka'eke'eke iiki 'e 3 'oku fa'a fakahoko – taha moe kakai tangata, taha mo e kakai fefine matu'otu'a pea ko e tolu mo e kau finemui'. • Ko e Palani Ngāue fekau'aki mo e ngaahi fatongia, 'ulungaanga, mo e ngāue 'a e tangata' mo e fefine' te' ne fa'u ha me'afua lelei fe'unga ke fakau 'i he fa'u 'o e fai'anga talanoa mo e komiunitii' (Ngāue 1.1), pea toe fakakau 'i hono fa'ufa'u 'o e palani ki hono ngāue'aki 'o e kelekele' (1.2). Ko e kongā 'o hono fakahoko mo hono fakapapu'i 'oku vahevahe tatau 'a e tangata' mo e fefine' 'i he tapa kotoa pē, ko hono fakahoko mo tauhi 'a e ngaahi lao, ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e ngaahi fokotu'utu'u mahu'inga. • Tanaki atu ki ai', ko e GAP 'oku poupu'u' ia 'ehe Stakeholder Engagement Plan(SEP). 'Oku faka'ilonga'i 'e he SEP 'a e kau mai 'a e kakai fefine' pea mo e ngaahi kulupu ma'ae kakai fefine' pea mo tokanga ki ha ngaahi founa fetu'utaki pau te' nau ala fiema'u.

<p>Makatu'unga 1: 1.3 Makatu'unga 2: 2.3 Makatu'unga 4: 4.1; 4.2; 4.3; 4.4 Makatu'unga 6: 6.1; 6.2; 6.3; 6.6; 6.9</p>			<p>'oku hoko eni ko ha fakafe'ātungia ki he ngaue 'a e ngaahi potungaue 'a e pule'anga' ki hono poupou'i a e vahevahe tatau 'a e totonu 'a fafine mo tangata 'i he tafa'aki ngoue, pea mo hono poupoua 'a e si'i kakai fafine 'oku nofo 'i he ngaahi kolo 'i 'uta' 'i he tapa kotoa pē.</p> <p>'Ikai ngata ai, 'i he ngaahi talatalanoa moe komiuniti 'oku 'ikai lahi fe'unga e fakafongga 'o e kakai fefine' pe 'oku nau fakalongolongo lolotonga e ngaahi fakataha mahu'inga'.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e GRM 'oku fakakau ai e ngaahi me'a 'oku fau pe fakahoko 'i he ngāu emo e SEAH. • Ko e ako'i 'o e pule'anga', ngaahi kōmiti fakakolo mo e NGOs ki hono fakataha'i 'o e ngaahi pole fekau'aki mo e feliiuaki 'o e 'ea' pea moe ngaahi fiema'u vivili ki he fakataukei ki he lilililiu 'o e 'ea' ke ma'u ai ha ngaahi palani ki he fakalalakala 'a e ngaahi komiunitii' (2.3) 'e fakakau ai mo e ngaahi polokalama ke fakasi'isi'i e vahevahe kehekehe 'a e tangata' mo e fefine', ke fakalahi 'a e 'ilo 'a e kau taki' ke' nau vahevahe tatau 'a tangata mo fafine 'i he ngaahi tut'utu'uni ngāue'aki 'a e kekelele' pea mo e ngaahi matāfanga'. • Ko e poloseki' 'e fakafalala 'i he ngaahi kulupu hangē ko e ngaahi kōmiti fakalalakala ma'a fafine' ke fakapapu'i 'e ma'u e ola 'oku fiema'u'. • Ko e polosekii' 'e tauhi ki he tu'utu'uni ngāue 'a UNDP ko e 'uhi, ko e malu mei he Harassment, Sexual Harassment, Laulanu mo hono ngāue kovi'aki e mafai', pea kau atu ki ai mo e ngaahi tu'utu'uni makehe ke malu'i mei he ngaahi hia pā'usi'i'. • Kuo pau ke kole 'e he UNDP ki he kau konituleki', kakai 'e ma'u mai mei ai 'enau koloa', mo e kau hoa ngāue' ke' nau fakatokanga'i 'a e 'ikai toe fakamolemole'i 'a e ngaahi maumaulao pehe' ni. Pea ke tokanga ke fai ha ngāue totonu' 'o kapau 'e lāunga'i kinautolu fekau'aki mo e ngaahi hia SEAH'. 'E lava pē 'eni ke to'o 'osi ai e konituleki ngāue'.
--	--	--	--	---

<p>Pole 13</p> <p>‘Ikai ke ma’u ha taukei mo ha ‘ilo fe’unga ‘ehe kau taki ngāue ‘o e poloseki’, tautefito ki he kau konituleki’ ki he ngaahi founa kenau talatalanoa mo e komiuniti ke toe mahino lelei ange ‘a e ngaahi pole kehekehe ‘oku fepaki mo kinautolu’ ‘o hangē ko e kakai fefine’, mātu’a’, kakai fiemau’u tokoni makehe ange’, kau toulekeleka’, to’utupu’ mo e taha kotoa pē ‘i he komiuniti’.</p> <p>Tefito’i tui 1: P1; P2; P3; P4; P5; P6 Tefito’i tui 4: P13; P14</p>	<p>I = 3 L = 3</p>	<p>‘Avalisi</p> <p>‘I he lolotonga ‘a e fakataha ki he fa’u ‘o e poloseki’, na’e ‘i ai e hoha’a fekau’aki mo e ‘ikai ke ngāue mo femahino’aki ‘a e fakataha ‘a e kau konituleki’ mo e ngaahi komiuniti’. Na’e ‘i ai e ngaahi komiuniti ne’ nau ‘osi talamai na’e ‘osi hoko pē ‘a e palopalema pehē ‘i he kuohi’i’, hangē ko e lolotonga hono langa ‘o e uafu ‘i he motu ko Ha’afeva. Na’e ‘osi fale’i ange ‘ehe kakai ‘o e motu’ ke langa ‘a e uafu’ ‘i he tafa’aki motu ‘e taha’ he ‘oku mālohi e ‘au’ ‘i he tafa’aki motu koe’. Ko e ‘uhi’, ko e ‘ikai muimui e ‘enisinia’ ‘i he’enau fale’i’, na’e ‘ikai lava ha māhina kuo maumau’i ‘e he tahi’ e uafu ne langa’. ‘Oku mahu’inga ki he komiuniti’ ke’ nau kau hangatonu ‘i he konga kotoa pē ‘o e polosekii’. Pea ko e kau ‘enisinia pe konituleki’, kuo pau ken au tokanga ki e ngaahi fale’i mei he ngaahi komiuniti’.</p>	<p>‘E kau e komiunitii’ ‘i he pule hangatonu ki he poloseki’, pea te’ nau kau hangatonu ‘i he konga kotoa pē ‘a e polosekii’.</p> <p>Tautautefito ‘aki ‘enau kau mai ki he ngaahi fakataha’(1.1), nau kau ki he fakama’ala’ala ‘o e ngaahi palani fakalakalaka ki mu’a ‘a e komiunitii’(2.3), pea mo e ngaahi fakataha komiuniti fekau’aki mo e ngaahi langa’(3.1.3).</p> <ul style="list-style-type: none"> • ‘E ‘i ai e ngaahi ako iiki ‘e fakahoko kene fakataha’i mo fakamamafa’i ‘a e ngaahi fale’i mei he ngaahi komiunitii’(3.1.3) kae lava ke tu’uloa ‘a e ngāue fakataha ‘a e kau ma’u mafai faka-lotofonua’ mo e ngaahi komiunitii’. • Kotoa e ngaahi ngāue ‘a e poloseki’ tene uesia ‘a e ngaahi kekeleke ‘o e ngaahi komiunitii’, kuo pau ke’ nau muimui kotoa fakahinohino mei he FPIC, hangē ko ia ‘oku fakamatala’i ‘e he IPP. • ‘E hokohoko atu pē ‘a e tupu ‘a e polosekii’ fakakolo mo faka-pule’anga(2.2), pea vahevahe mo e ngaahi lēsoni ‘oku ako(3.2) kae lava ke ma’u ha pule lelei mo fakapotopoto.
--	------------------------	---	--

<p>Pole 14</p> <p>‘E malava ke hoko ha fehālaaki lolotonga e ngaāue ‘o iku ki ha fakatu‘utāmaki ki he kakai nofonoua te‘ nau kau ‘i hono langa ‘o e kau‘ā/ fōsoa malu‘i ‘o e matāfanga’, pea kapau ‘e maumau e langa ‘e fakahoko’, ‘e lava ke ne uesia e tu‘unga malu ‘o e ngaahi komiunitii’.</p> <p>Makatu‘unga 3: 3.1; 3.2; 3.3; 3.8 Makatu‘unga 7: 7.6</p>	I = 3 L = 2	‘Avalisi	<p>Ko e langa ‘oku fakataumu‘a ‘e he poloseki’ ke langa’, ‘e fiema‘u ha kau ngaāue fakalotofonua. ‘E lava ke hoko ha fakatu‘utāmaki ‘i he feitu‘u ‘e fai ai e langa’.</p> <p>‘E malava ke hoko ha ngaahi fakatamaki he hala’ ki he ngaahi me‘alele ‘e ngaāue‘aki ki hono fetuku holo e kau ngaāue’.</p> <p>Faka‘osi, ‘e malava ke hoko ha maumau ki he langa’ ko e ‘uhi’, ko e tu‘unga ‘o e ‘ea’, ‘o lava ai ke iku ki ha fakatamaki lahi ange.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e poloseki’ ‘e fiema‘u e tauhi ki he Code of Conduct pea mo e ngaahi lao ‘o e ngaahi kautaha ‘oku nau kau ki he poloseki’ fekau‘aki mo e malu ‘o e mo‘ui lelei’. • ‘E ‘i ai pē ‘a e ngaahi tu‘utu‘uni ‘e fakamamafa‘i mai ‘e he ESMP pea mo e ngaahi palani malu mo mo‘ui lelei. • ‘E malava pē ke fakamavahe‘i ha pa‘anga ‘i he HSP ke tokateu ki ha ngaahi fakatmaki ‘e ala hoko, ka ‘e toki fakapapau‘i lolotonga ‘a e ESIA.
<p>Pole 15</p> <p>‘Oku ‘i ai e hoha‘a fekau‘aki mo e tokosi‘i ‘a e kau ngaāue ‘i he kulupu (toko 30 ki he 40 ‘a e toko lahi taha’) ‘oku palani ke’ nau ngaāue ‘i he ngaahi feitu‘u ‘e fakahoko ai he langa ‘a e poloseki’ ki hono malu‘i ‘o e maāfanga’, telia na‘a hoko ha fakamamahi tupu mei he kakai tangata mo e kakai fefine’, pea pehee ki he malu mo hao ‘a e kau finemui’ te‘ nau kau he ngaāue’.</p> <p>Tefito‘i tui 2: P12 Makatu‘unga 7: 7.5</p>	I = 3 L = 2	‘Avalisi	<p>Ko Tonga’ ‘oku te‘ekiai ke ‘iai ha lao pe tu‘utu‘uni ngaāue fakalao ‘e tokoni ki he ngaahi palopalema’ ni ‘o hangē ko e fakamamahi ‘i ‘api’, tohotoho’, puke fakamālohi ‘o e kakai’, pāusi‘i ‘o e kau folau ‘eve‘eva’, pea ‘oku te‘eki fakamo‘oni pe tali fakalao‘i ‘a e Ngaahi Aleapau ki hono To‘o Faka‘aufuli ‘a e Ngaahi Fakafaihehekehe ‘oku fakahoko ki he Kakai Fefine (CEDAW). ‘Oku te‘eki fakalao‘i ha ta‘u ia ko e ta‘u si‘isi‘i taha ki he nonofo fakamali te‘eki mali’, ko ia ai ‘oku ‘ikai ko ha maumau lao ‘a e pā‘usi‘i ia ‘o ha toko taha ta‘u si‘isi‘i. Ko e ngaahi fakamatala fakalao ki he hono pā‘usi‘i ‘o ha taha, ko e ngaahi fakamatala fakalao pē fekau‘aki mo e nonofo mali’, pea ko e</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ ‘E fokotu‘u ‘e he pule‘anga’ ha ngaahi timi ‘enisinia ki hono kamata‘i ‘o e keli mo hono faka‘ata‘atā ‘o e feitu‘u ‘e fai ai e langa’. Pea ko ‘ene kamata pē ‘o e langa’, ko e ngaahi komiunitii’ mo e kau ma‘u mafai faka-lotofonua’ te‘ nau hoko atu hono tokanga‘i e ngaāue’ mo e tānaki fakamatala’(Ola 2). • Kuo pau ke toe siofi e GAP ‘i he kamata ‘o e ngaāue’ ka e lava ke fakapapau‘i e ma‘u e ngaahi taumu‘a’, pea fa‘u mo ha ngaahi tu‘utu‘uni ke ta‘ota‘ofi e hoko ‘a ha fakamamahi tupu mei he kakai tangata’ mo e kakai fefine’. • ‘Oku fakakau ‘i he GRM ‘a e ngaahi ngaāue kuo pau ke fakahoko ki he ngaahi maumaulao fekau‘aki mo e SEAH. <p>Kuo pau ke kole ‘e he UNDP ki he kau konituleki’, kakai ‘e ma‘u mai mei ai ‘enau koloa’, mo e kau hoa ngaāue’ ke’ nau fakatokanga‘i ‘a e ‘ikai toe fakamolemole‘i ‘a e ngaahi maumaulao pehe’ ni. Pea ke tokanga ke fai ha ngaāue totonu’ ‘o</p>

		<p>ngaahi fiema'u pē 'oku lolotonga ngāue'aki', ko e ngaahi fiema'u 'a e lao anga maheni', 'a e fiema'u ke hā sino mai ha fa'ahinga me'a ke mahino na'e 'ikai ke fakangofua 'ehe toko taha na'e hoko ki ai e fakamālohi' ke hoko, kae lava ke toki fakamo'oni'i na'e 'ikai ke ne fakangofua. 'Oku kei tali pē mo e tuli tonuhia'aki e pehē ko e toko taha ne pā'usi'i' na'e ta'u fakalao pē.</p> <p>Na'e 'osi fakamatala mahino pē 'e he ngaahi komiuniti' 'i he ngaahi fakataha' 'a 'enau faka'amu ke nau sio ki he' 'enau kau mēmipa' 'oku fakangāue'i 'e he poloseki'. Fafelāve'i 'enau hoha'a' mo e ngaahi faingamālie 'e lava ke hoko ai hano fakamamahi'i 'ehe kau ngāue omi mei tu'a' 'a e kau ngāue fefine'. Ko e poloseki' 'e lahitaha pē ko e kau ngāue fakalotofonua pē pea mo e kau mataotao took si'i mei muli. Ko e kau ngāue mei muli te' nau ngāue monautolu 'i he feitu'u ngāue' lolotonga e poloseki'. 'E 'i ai e toko tolu levolo sinia(snior/technical level) mei muli te' nau ngāue 'i Tongatapu 'i he kotoa e taimi 'e fakahoko ai e poloseki'. Pea 'e 'i ai mo e ngaahi ngāue kehekehe pē 'e fiem'au ha ngaahi timi ngāue fakataimi mei muli('e a'u ki he took 20-30). 'E 'i ai mo e kau ngāue faka-lotofonua mei Tongatapu te' nau toutou folau ki he tukui motu ke fakahoko e ngāue'.</p>	<p>kapau 'e lāunga'i kinautolu fekau'aki mo e ngaahi hia SEAH'. 'E lava pē 'eni ke to'o 'osi ai e konituleki ngāue'.</p>
--	--	--	--

<p>Pole 16 Ko hono langa 'o e kau'ā/ fōsoa malu'i 'o e matāfanga' 'e iku ki he fehikitaki fakataimi 'o e ngaahi kimiuniti' 'oku nau kaungā'api mo e feitu'u 'e fakahoko ai e ngāue'. Makatu'unga 5: 5.1</p>	<p>I = 2 L = 2</p>	<p>Si'isi'i</p>	<p>Ko e ngaahi langa lalahi peheni' 'oku fa'a iku ia ki he fehikitaki fakataimi takatakai he feitu'u ngāue'. Ko e ngaahi fonua SIDS, ko e taha ia 'enau ngaahi palani fakataukei ki he feliuliaki 'o e 'ea', ko 'enau fakapa'anga 'a e fehikitaki fakataimi ki he ngaahi motu' mo e ngaahi fonua kehe'⁷ Ka neongo ia, ne 'i ai e ngaahi fakatamaki lalahi ne hoko ki mui'ni na'a' ne fakahā mai 'a e ngaahi pole ne nau fepaki mo ia fekau'aki mo e 'ofa māteaki 'i he kelekele', mo e mamafa 'a e totongi 'o e fehikitaki'. Ko e poloseki' ni 'oku' ne 'osi 'ilo pē 'a e tu'u'anga 'o e ngaahi 'api' ofi 'i he feitu'u 'e fakahoko ai e poloseki', ko e 'uhi', ke 'oua na'a hoko ha fehikitaki. Ko e fakamā'opo'opo, 'e 'ata'atā pē feitu'u ngāue' 'o 'ikai fiema'u ke fai ha fehikitaki. Pea ka fiema'u ke fai ha fehikitaki 'i he faka'osi'osi 'o e poloseki' kuo pau ke toe fakamanamanatu e SESP ia, pea kuo pau ke muimui ki he fakahinohino 'a e FPIC, fakatatau ki he IPP.</p>	
--	------------------------	------------------------	---	--

⁷ Palani ngāue 'o e Tokateu ki he Fononga fakataha mo e Feliuliaki 'o e 'Ea' pehē ke Fakasi'isi'i ange 'a e Uesia 'o e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula': 'Isiu mo e Faingata'a, Rajib Shaw, Juan Pulhin, Joy Pereira, Emerald Group Publishing, 2010

<p>Pole 17 Ko e langa lahi'(ngāue tanumaka lalahi 3.1) 'e fakakakato'aki ia e ngaahi founa kehekehe, 'o kau ai e tō 'akau'. Ko e ngāue ko 'eni 'e lava ke ne kamata'i 'a e 'omai 'o ha fa'ahinga me'amo'ui pe 'akau 'oku fo'ou pea/pe 'ikai sai ki he 'ātakai'.</p> <p>Tefito'i tui 1: 1.6; 1.8</p> <p>Makatu'unga 6: 6.2</p>	<p>I = 3 L = 2</p>	<p>'Avalisi</p>	<p>Ngāue 1.3 'oku ne palani ke ke fakatha'i e ngaahi founa kehekehe ki he malu'i 'o e matāfanga'. Neongo koe taumu'a lahi taha' koe lkanga 'o e kau'ā malu'i', ka kuo pau ke 'ai langa ai mo e fanga ki'i me'a iiki, ka 'oku te'eki maau ha palani fakaikiiki ia ki ai 'i he u'utu'u lolotonga'.</p> <p>'E lava ke kau heni e tō 'akau, 'a ia tene lava ke ne fetuku mai ha fa'ahinga me'amo'ui fo'ou mo kovi. Fakataua ki he Lēsisita faka-mamanilahi 'o e ngaahi me'a mo'ui fakatupu maumu na'e 'osi ma'u', kuo ma'u 'i Tonga ha me'amo'ui 'ikai 'ilo 'e 383⁸.Na'e 'osi lisi 'e he Pacific Island Ecosystem ai Risk (PIER) 'a e ngaahi kalasi fakatupu maumu⁹. 'E malava pē ke hanga 'e he tō 'akau' 'o fetuku mai e kalasi me'amo'ui 'oku 'ikai ke taau 'ilo' pe ko 'ene fakamafola atu e ngaahi me'amo'ui fakatupu maumu</p>	<p>Kuo pau ke sivi faka'auliliki 'e he ESIA pe ko e hā fua e ngaahi founa 'oku fakataha'i', pea 'e palani fēfee'i 'a e tō 'akau'.</p> <p>Ko e tō 'akau 'oku tonu ke fakamu'omu'a pē 'a e 'akau tu'ufonua'. Pea kapau 'e 'i ai ha 'akau 'oku 'ikai ko ha 'akau tu'ufonua', 'oku pau ke fakapapau'i 'e 'ikai te' nau fakatupu maumu.</p>
--	------------------------	------------------------	--	--

⁸ [https://www.gbif.org/seti 'o e ngaahi fakamatala fakafika/828f8713-6462-465c-b35f-25e4800e3881#lahimoekalasi%20kehekehe%20oeme%20amo%20ui%20okufakafongai'](https://www.gbif.org/seti/o%20e%20ngaahi%20fakamatala%20fakafika/828f8713-6462-465c-b35f-25e4800e3881#lahimoekalasi%20kehekehe%20oeme%20amo%20ui%20okufakafongai)

⁹ <http://www.fanongo.org/pier/lipooti/fakamatalafakalahi3.htm>

FEHU'I 4: Fakakātoa 'a e ngaahi pole 'e fepaki mo e poloseki', ko e hā 'ene fakakalasi?				
<i>Si'isi'i pē e ngaahi pole</i>	☐			
<i>'Avalisi pē 'a e lahi 'o e ngaahi pole</i>	☐			
<i>Mahu'inga e ngaahi pole</i>	X			
<i>Lahi e ngaahi pole</i>	☐			
FEHU'I 5: Fakatatau ki he ngaahi pole na'e 'osi fakamatala'i' mo e fakakalasi fakakātoa 'o e ngaahi pole', ko e hā 'a e ngaahi fiema'u 'a e SES 'oku fiema'u ki he poloseki'?(fakapapau'i 'oku fakakau 'a e ngaahi fiema'u kotoa)				
Ngaahi fehu'i ko 'eni' 'oku 'eke pē ia ki he ngaahi poloseki 'oku pole angamaheni, pole lahilahi pea mo e poloseki 'oku lahi 'ene ngaahi pole				
<i><u>'Oku fiema'u e sivi' ni? (ngāue'aki 'a e tiki kapau 'oku tali "io")</u></i>	☐			<i>Tu'unga 'oku 'i ai? (Ngaahi me'a kuo 'osi fakahoko, ngaahi me'a 'oku palani'i')</i>
<i>Kapau 'oku tali 'io, pea fakahaa'i mai 'a e fakakalasi fakalūkufua' mo e tu'unga 'oku 'i ai</i>		☐	Ngaahi fehu'i pau.	
		X	ESIA (Sivi 'o e Ngaahi Uesia 'i he 'Atakai mo Sōsiale)	Ngaahi me'a kuo 'osi palani'i
		X	SESA (Palani Ngāue Fakalūkufua ki hono Sivi'i 'o e Uesia Faka'ātakai mo Fakasōsiale')	Ngaahi me'a kuo 'osi palani'i.
<i><u>'Oku fiema'u ha ngaahi palani fakaikiiki ange? (ngāue'aki 'a e tiki kapau 'oku tali "io")</u></i>	☐			

	<p><i>Kapau 'oku tali 'io, pea fakahaa'i mai 'a e fakakalasi fakalūkufua' mo e tu'unga 'oku 'i ai</i></p>	<p>X</p>	<p>Ngaahi palani fakaikiiki ange 'oku fiema'u (Fakatatā, Palani Ngāue fekau'aki mo e ngaahi fatongia, 'ulungaanga, mo e ngāue 'a e Tangata' mo e Fefine', Palani ki he ngaahi me'a 'e fai 'o ka hoko ha fakatamaki, Palani ki he ngaahi me'a kef ai ki he veve', pea mo e ngaahi palani kehe pē.)</p>	<p>Palani Ngāue fekau'aki mo e ngaahi fatongia, 'ulungaanga, mo e ngāue 'a e Tangata' mo e Fefine ('Osi fakakakato ('Osi fakakakato</p> <p>Palani ngāue 'a e ngaahi hoa ngāue ('Osi fakakakato)</p> <p>Palani Ngāue ki hono malu'i mo fakatupulaki 'o e me'amo'ui' 'i he 'Ātakai',</p> <p>Palani Ngāue 'a e kakai totonu 'o e fonua',</p> <p>Palani Ngāue ki he Ma'u'angamo'ui 'a e Kakai ('Oku fakakau kotoa e ngaahi palani' 'i he ESMP).</p> <p>Palani Ngāue fakaikiiki(Kapau 'oku mahu'inga hili 'a e SESA).</p>
		<p>X</p>	<p>ESMP (Palani Ngāue ki hono Tokangaekina 'o e 'Ātakai mo e Sōsiale' 'a ia 'oku malava ke kau 'i heni 'a e ngaahi palani pau.)</p>	<p>Ngaahi me'a kuo palani'i.</p>

		X	ESMF (Palani Ngāue ki hono Tokangaekina 'o e 'Ātakai' mo e Anga 'o e nofo 'a e Kakai)	Ngaahi me'a kuo fakakakato
<i>Fakatatau ki he ngaahi pole kuo 'osi ma'u, ko fē 'a e tefito'ni tui/makatu'unga 'i e poloseki' 'oku ne ffaka'ai'ai?</i>			Ngaahi Komeni ('Ikai fiema'u)	
<i>Tefito'u tui fakafūkufua: 'Oua 'e li'aki ha taha</i>				
<i>Ngaahi totonu 'o e Tangata'</i>		X	Ko hono fakahoko 'o e ngāue 1.2(tu'utu'uni ngāue ki hono ngāue'aki 'o e kelekele) mo e ngāue 1.3(ngaahi langa lalahi) 'e iku ki he toe lelei ange hono pule'i mo hono tokanga'i 'o e ngaahi matāfanga', pea 'e hoko eni ko ha me'a ke lahi ange ai 'a hono fiema'ua 'o e ngaahi kelekele ke ngoue'i' 'i he feitu'u 'oku fakafalala 'enau ma'u'anga mo'ui' ki he ngaahi konga kelekele ko 'eni pea koe tokolahi 'oku nau fakafalala ki hono lisi atu'.	
<i>Vahevahe tatau 'a e tangata' mo e fefine' pehē ki hono fakaivia 'o e kakai fefine</i>		X	Ola 1: Malava ke to e kovi ange 'a hono faka-makehekehe'i 'o e kakai fefine' mo e to'utupu' he 'oku 'ikai ke lahi fe'unga hono fakakau honau le'o 'i he ngaahi feitu'u fai'anga tu'utu'uni', 'o tatau pē 'i he pule'anga' mo e kolo', 'e iku 'eni ki ha ngaahi tu'utu'uni ta'etaau, tautautefito ki he ngaahi palani 'o hono ngāue'aki 'o e kelekele'. Ko e uesia lahi taha 'a e si'i kakai fefine 'oku nau nofo 'i he ngaahi kolo ki 'uta', he 'oku si'isi'i ange 'enau ma'u kelekele' fakatatau ki he kakai tangata'. 'Ikai ngata ai', 'oku 'i ai e hoha'a ki he malu 'o e kakai fefine te' nau kau 'i he poloseki' pea na'a hoko ha tā mo ha fakamamahi 'i he kau ngāue'(toko 30-40) 'i he taimi ngāue'.	

<i>Taliui</i>		X	'Oku malava ke 'ikai ngāuefakataha 'a e kau fua fatongia 'o e poloseki' tautautefito ki he kau konituleki' pea mo e ngaahi komiunitii, ke lava ke fakakau 'enau ngaahi fakakaukau' 'i he langa 'o e kau'ā/fōsoa malu' 'i 'o e matāfanga'.	

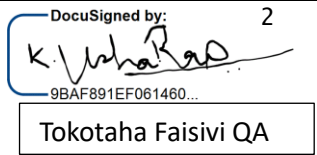
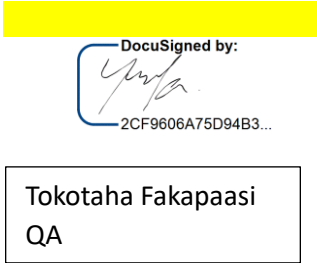
<p><i>Malu'i mo fakatolonga 'a e ngaahi me'amo'ui 'o natula' pehē ki hono tokangaekina 'o e koloa fakaenatula' ke tu'uloa.</i></p>	X	<p>Ko hono fokotu'u koia 'o e kau'ā / fōsoa malu'i' 'o e matāfanga' tene fakatupunga 'a e fe'unuaki 'i he 'one'one' mo e kele' 'o lava kene liliu 'a e matātahi', mole 'a e ngaahi nofo'anga 'o e me'amo'ui 'oku 'iai', liliu pea mo e anga 'o e fetafeaki 'o e vai', malava kene maumau' 'a e kongā lahi 'o e matāfanga' 'one fakatupunga 'a e 'auhia', faka'efhia'i, fakalavea'i 'a e ngaahi me'a mo'ui 'o 'ōseni', kaunga kiai mo e me'a mo'ui 'i loto pē offi mai 'i he ngaahi feitu'u 'oku fakahoko ai 'a e ngāue'.</p>
<p><i>1. Feliuliuaki 'o e 'ea' mo hono ngaahi pole'</i></p>	X	<p>Koe ngaahi langa 'i he matāfanga', na'e fakataumu'a ia kene malu'i 'a e matāfanga' mei he ngaahi nunu'a 'o e feliuliuaki 'o e 'ea', ka 'oku'ne lolotonga 'i he tu'unga tu'u lavea ngofua' 'iate ia pē ki he feliuliuaki 'o e 'ea', koe'uhi' 'oku lolotonga faingamālie pē ke maumau' 'e ha fakatamaki fakaenatula 'oka hoko mai.</p>
<p><i>2. Tu'unga mo'ui lelei 'o e komiuniti, tu'unga malu, moe tau'atāina.</i></p>	X	<p>Fakatupunga 'a e longoa'a 'i 'uta mo tahi 'i he taimi nounou koe'uhi koe ngaahi me'a ngāue 'oku ngāue'aki ki he langa' pehē ki hono huhua 'o e maka lalahi'. 'E malava pē ke hoko ha fakatamaki ki he kau ngāue' lolotonga hono fakahoko 'a e langa lalahi 'i he matāfanga', pea ka maumau, tene uesia 'a e tu'unga malu 'o e kakai 'i he komiuniti.</p>
<p><i>3. Ulungaanga fakafonua tukufakaholo.</i></p>	X	<p>'E uesia 'e he poloseki'ni 'a e 'ātakai 'o e matāfanga', makatu'unga 'eni 'i hono ngāue'aki 'o e founga fakatekinolosia' ki hono matatali 'aki 'a e ngaahi pole 'o e feliuliuaki 'o e 'ea', kau kiai mo e tulifua ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapule'anga ki hono ngāue'aki 'o e kelekele', koia ai 'e uesia leva ai 'a e 'ulungaanga fakafonua tukufakaholo' pehē ki he ngaahi 'ilo mei ono'aho na'e kei ohi mai ki hono tokangaekina 'o e matāfanga'.</p>

<p><i>Fetukutuku mei he ngaahi 'api' mo e kumi fonua fo'ou'.</i></p>	<p>X</p>	<p>Koe tu'utu'uni ngāue 'a e pule'anga' ki hono ngāue'aki 'o e kelekele', 'e malava kene fakatupunga 'i he taimi lōlōa 'a e fehikitaki 'a e kakai' pea mo e liliu 'a 'enau founa ma'u'anga mo'ui'. Koia ai 'oku fiema'u ke liliu foki mo e founa tukufakaholo hono ngāue'aki 'o e kelekele' koe 'uhi' ko e feliuliuaki 'o e 'ea', pea 'e tokoni 'eni ki he komiuniti kenau matu'uekina 'a e ngaahi pole'.</p> <p>Ko e fokotu'u langa lalahi ko'eni 'i he matāfanga', tene fakafaingata'a'ia'i 'a e feinga 'a e kakai' kenau a'u ki he matāfanga', pea tene uesia ai 'a e toutai' moe founa ma'u'anga mo'ui 'a e kakai'.</p>
<p><i>Kakai 'o Tonga'</i></p>	<p>X</p>	<p>Neongo 'oku 'ikai ke fakatokanga'i faka'ofisiale 'e he lao 'a Tonga' pehē ki he politiki' ha tu'unga mavahe ke ui makehe kinautolu koe kakai tu'ufonua 'a Tonga', ka 'oku faka'uhinga'i pē 'e he ngaahi makatu'unga 'a e UNDP koe kakai Tonga 'oku 'uhinga pē ia ki he kakai tu'ufonua 'a Tonga', 'i he 'uhinga na'e 'ikai ke toe 'i ai ha kulupu mavahe 'i Tonga tenau toe mahulu ange 'i he tu'unga 'o 'enau nofo he kolo', politiki' mo e hisitōlia'; na'a nau kei tauhi pē 'a e makehe ange 'o 'enau 'ulungaanga fakafonua', lea', tukufakaholo', lao' mo hono fa'unga', ko e anga 'o e nofo' na'e fekāinga'aki mo hono pule'i pehē kihono tokangaekina 'o e kelekele', ngaahi tofi'a' mo e koloa fakaenatula' 'aia na'e nofo'i mo ngāue'aki talu mei tuai, pea na'e hoko ia kimu'a pea toki kolonaisi 'a e 'Ōsēnia', neongo na'e 'ikai pē ke kolonaisi 'a Tonga. Ko e kakai na'a nau fuofua nofo'i 'a e 'Ōsēnia' na'e kau ai 'a kakai 'o e 'otumotu Pasifiki', 'i he ha'oha'onga 'o e kau Polinisia' (vahe ono 'e taha), pea ko e kongā ai koe Tonga⁴. Ko e makehe'anga 'i he vā 'o e kakai Tonga'⁵ mo honau kelekele', tofi'a', ngaahi koloa', na'e 'uhinga ia ko 'enau 'ātakai' mo e founa ngāue na'a nau ngāue'aki ki hono tokangaekina 'o e kelekele' 'oku no'o ia ki he'enau 'ulungaanga fakafonua tukufakaholo'. Neongo 'oku uesia 'ehe 'ulungaanga muli''one liliu 'a e tukufakaholo mo e 'ulungaanga fakafonua 'a Tonga', ka 'oku kei tokolahi ange 'a e kau Tonga 'oku nau kei tauhi 'a 'enau tukufakaholo' mo e 'ulungaanga fakafonua'⁶.</p>

	<i>Kau ngāue mo e 'ātakai 'o e ngāue</i>	X	Ko e ngaahi pole felāve'i mo e malu 'o e taha ngāue' 'oku malava ke hoko ia 'i he ngaahi keli'anga maka' 'a ia 'oku ma'u mei ai 'a e fo'i maka'. 'E malava pē ke fakatupunga ha fakatamaki 'i he ngaahi ngāue 'a e poloseki' ni, 'o kaunga kiaia 'a e kau ngāue fakalotofonua' lolotonga hono fakahoko 'o e langa lalahi 'i he matāfanga'.
	1. Pollution Prevention and Resource Efficiency Ko e 'Ulii', Faka'ehi'ehi' pea mo e Ngāue fakapotooto 'aki 'a e ngaahi koloa'	X	Ngaahi maumau 'oku hoko ki he 'ātakai' (tā 'o e 'ulu'akau' ko e 'uhi' lava fakahoko 'a hono keli 'o e maka', 'okune fakatupunga 'a e veve mo e 'uli mei he keli'anga maka') 'oku fekau'aki ia mo hono feinga'i 'o e fo'i maka' meihe keli'anga maka'. Ko e ngaahi longoa'a 'i 'uta mo tahi', 'e malava pē ke hoko 'i he taimi nounou koe'uhi koe ngaahi me'a ngāue 'oku ngāue'aki ki he langa' pēhē ki hono huhua 'o e maka lalahi'

Fakamo'oni nima faka'osi:

'E 'ikai kakato 'a e Sitepu faka'osi 'a hono Sivi'i' kae 'oua leva ke fakakakato 'a e ngaahi fakamo'oni nima ko 'eni'.

Fakamo'oni nima	'Aho	Fakamatala
	3-NOV-20	o e toko taha ngāue mei he UNDP 'oku ngāue ki he poloseki' ni, angamaheni' ko e 'Ofisa Polokalama 'a e UNDP. Ko e fakamo'oni nima faka'osi, 'oku fakamahino mai na'a nau 'osi fakapapau'i 'oku fakahoko lelei pē 'a e SESP.
	3-Nov-20	'Oku angamaheni 'aki ko e tu'unga pule mā'olunga 'a e UNDP, 'a 'enua Tokoni Talēkita 'a e UNDP ma'a ha Fonua' (DCD), Talēkita ma'a ha Fonua (CD), Talēkita Fakafofonga'i 'o ha Fonua (DRR) pē ko e Fakafofonga 'o ha Fonua (RR). Ko e tokotaha fakapaasi 'o e QA 'e 'ikai ngofua kene toe hoko koe tokotaha faisivi 'o e QA. Ko e fakamo'oni nima faka'osi 'oku ne fakahaa'i mai kuo nau 'osi fakapapau'i pe sivi 'a e SESP kimu'a pea 'ave ki he PAC.
Sea 'o e PAC		Ko e toko taha 'eni mei he UNDP 'oku sea 'i he PAC. Taimi 'e ni'ihiki ko e sea 'i he PAC 'oku ne toe fakahoko 'a e Fakapaasi (QA Approver). Ko e fakamo'oni nima faka'osi 'oku' ne

		<p>fakapapau'i mai ko e SESP ko e kongia ia 'o e sivi ngāue 'a e kau ngāue 'i he poloseki'. Pea na'e fakakau 'i he fokotu'u 'a e PAC</p>
--	--	--

SESP Fakamatala Fakalahi 1. Ko e Lisi 'oku ngāue'aki ke fakapapau'i 'oku kakato 'a e ngaahi fiema'u ki hono sivi'i 'o e ngaahi Pole Faka-sōsiale mo Faka'ekonōmika'.

Lisi 'o e ngaahi Pole Faka-sōsiale' mo e Faka'ātakai 'e malava ke hoko'.		
<p>Ngaahi fakahinohino: Ko e lisi ko 'eni 'e tokoni ki hono tali 'o e fehu'i 2-6 'o e Tēpile Tali Fehu'i'. Ko e ngaahi tali ki he ngaahi fehu'i 'i he lisi' ni 'e tokoni ke (1) 'ilo e ngaahi pole 'e ala hoko, (2) fakamahino e tu'unga fakalūkufua 'o e lahi 'a e ngaahi pole 'i he poloseki', pea mo (3) makamahino e lahi 'o e ngaahi sivi mo e tu'utu'uni ke fokotu'u ki he poloseki'. Sio ki he ngaahi me'a ngāue pe founga ngāue 'a e SES ki ha toe ngaahi fakahinohino ange ki he anga hono tali 'o e ngaahi fehu'i'.</p>		
<p>Tefito'i tui Fakalūkufua: 'Oua 'e Li'ekina ha Taha. Ngaahi totonu 'a e Tangata'</p>		Tali ('Io/'Ikai)
P.1	Kuo 'ohake nai 'e he ngaahi komiuniti' pe taataha pē 'a 'enau takitaha hoha'a ki he 'enau ngaahi totonu' fekau'aki mo e poloseki' (fakatāta'a'aki e lolotonga 'a e fengāue'aki mo e ngaahi hoa ngāue', founga ngāue fekau'aki mo e ta'e fiemālie' pe ngaahi lāunga', ngaahi fanongonongo ki he kakai')	'Io
P.2	'Oku 'i ai nai ha faingamālie 'e 'ikai lava'i lelei ai 'e he kau fua fatongia' (fakatātā'aki e ngaahi va'a 'a e pule'anga) 'enau fatongia 'o he poloseki'?	'Io
P.3	'Oku 'i ai nai ha pole ki he kakai 'oku 'iai 'enau totonu (fakatātā'aki e kakai 'oku uesia 'e he poloseki') ke 'ikai ke 'iai ha'anau taukei ke tau'i 'enau totonu'?	'Io
<i>E kau nai 'a e poloseki 'i he, pē 'e iku nai 'a e poloseki ki he:</i>		
P.4	Ko e ngaahi uesia tamaki 'e malava kene fakafaingata'a'ia'i 'a e a'usia kakato 'e he kakai' 'a e lelei 'o 'enau ngaahi totonu 'a e fakatangata' (fakafonua, faka-politikale, faka-'ekonomika, faka-sōsiale pe faka-tukufakaholo) tatautefito ki he ngaahi kulupu tu'ulaveangofua 'o e sōsaieti'?	'Io
P.5	Ikai ke fea pe 'oku filifili mānako 'a e ngaahi uesia' 'i he kakai, tautefito ki he kakai 'oku nau lolotonga faingata'a'ia pē, 'o hangē ko e kakai nofo masiva', kakai 'ikai fu'u tokangaekina 'e he sōsaieti' pe kau ai e kakai 'oku nau fiema'u tokoni makehe' ¹⁰	'Io
P.6	Fakangatangata hono ngāue'aki 'e he kakai' 'a e ngaahi me'angāue' pe ngaahi sēvesi' tautautefito ki he kakai 'oku siolalo'i pe laulanu'i' kau ai 'a kinautolu 'oku fiema'u e tokoni makehe'?	'Io
P.7	Toe fakalahi ange 'a e ta'e femahino'aki 'i he mo e /pe ko e pole 'o e faihia' 'oku hoko ki he ngaahi komiuniti' pe kakai 'oku uesia 'e he poloseki'?	'Ikai
Vahevahe tatau 'a e tangata' mo e fefine' pehē ki hono fakaivia 'o e kakai fefine'.		
P.8	Kuo 'osi 'eke nai 'ehe ngaahi kulupu ma'a e kakai fefine/kau taki 'o e kakai fefine' ha'anau hoha'a fekau'aki mo e vahevahe tatau 'a tangata mo fefine 'i he poloseki', (fakatāta'a'aki e lolotonga e ngāue ki he/mo e kau Stakeholders, ngaahi ngāue ki he ngaahi lāunga', ngaahi tohi ne hā ki tu'a ki he kakai)?	'Io
<i>E kau nai 'a e poloseki 'i he, pē 'e iku nai 'a e poloseki ki he:</i>		
P.9	uesia kovi 'a e vahevahe tatau 'a e tangata' mo e fefine' mo e /pe ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e kakai fefine' mo e tamaiki fefine'?	'Io
P.10	Faka'ai'ai 'a e siolalo'i pe fakamakehekehe' 'i 'o e kakai fefine' ko e 'uhi', ko honau tu'unga ko e fefine, tautautefito ki he 'enau kau ki hono fokotu'utu'u mo fakahoko pe ma'u faingamālie'?	'Io
P.11	Fakangatangata e faingamālie 'a e kakai fefine ke' nau ngāue'aki, fa'u mo malu'i e ngaahi koloa fakanatula', neongo e ngaahi fatongia kehekehe 'o e kakai fefine' mo tangata' 'i hono ngāue'aki 'o e ngaahi me'angāue 'o e 'ātakai'. <i>Hangē ko e ngaahi ngāue 'e iku ki he holo ai ke 'osi 'a e lahi 'o e ngaahi me'a fakanatula 'oku fakafalala ki ai e ngaahi komiuniti' ki he 'enau mo'ui faka'aho'.</i>	'Io

¹⁰ Ko e ngaahi tapa 'o e mo'ui' 'oku tapu'i ai 'a e filifili mānako' 'oku kau ai 'a e matakali, ta'umotu'a, lea, mahaki, tu'unga ko e fefine pe tangata, lotu, politikale pe fakakaukau 'o e kakai kehe', laulanu fakapule'anga p faka-sosiale pe fakakolo, tupu'anga pe ha fa'ahinga tu'unga kau ai e tangata'i fonua 'o ha fonua pe ko ha tu'unga 'i ha kulupu 'oku siolalo'i. 'Oku 'ai eni ki he kakai tangata mo e kakai fefine', tamaiki tangata mo e tamaiki fefine pea kau ai ha fa'ahinga kulupu pē 'oku laulanu'i ko e 'uhi', ko e tu'unga 'oku nau 'i ai 'i he tangata pe fefine', hangē ko e kau fakaleiti'.

P.12	Fakalahi 'a e ngaahi pole 'o e tā mo e fakamamahi 'o e kakai fefine'? <i>Hangē ko hono 'atu 'o e kau ngāue' ki ha komiunitii, 'e iku ki ha liliu 'i he anga e nofo 'a e komiunitii, 'o 'ikai malu ange ai 'enau nofo' mo fe'alu'aki'.</i>	'Io
Tu'uloa mo e Matu'uekina: Ko e ngaahi fehu'i fekau'aki mo e ngaahi pole 'oku alu fakataha mo e tu'uloa mo e matu'uekina' 'oku 'omai ia 'e he ngaahi fehu'i faka-Makatu'unga 'i lalo		
Taliui		
<i>E kau nai 'a e poloseki 'i he, pē 'e iku nai 'a e poloseki ki he:</i>		

P.13	fakamavahe'i 'a e kakai 'e uesia 'e he poloseki' tautautefito ki he kakai 'oku siolalo'i' (kau ai e kakai 'oku nau fiema'u tokoni makehe), mei he kau kakato ki he fa'u 'o e ngaahi tu'utu'uni 'e uesia ai nautolu'?	'Io
P.14	Fakahaa'i e mamahi 'a e kakai 'e uesia 'e he poloseki'?	'Io
P.15	Taliteke'i 'a e ngaahi ta'efiemālie 'a e kakai', pe ko kinautolu 'oku nau feinga ke kau', pe ke ma'u ha fakamatala fekau'aki mo e poloseki'?	'Ikai
Ngaahi makatu'unga 'o e Poloseki'.		
Makatu'unga 1: Malu'i mo fakatolonga 'a e ngaahi me'amo'ui 'o natula' pehē ki hono tokangaekina 'o e koloa fakaenatula' ke tu'uloa.		
<i>E kau nai 'a e poloseki 'i he, pē 'e iku nai 'a e poloseki ki he:</i>		
1.1	Uesia kovi ki he ngaahi ngaahi feitu'u nofo'anga 'o e me'amo'ui'(feitu'u nofo'anga 'o e me'a mo'ui' fa'u 'e he tangata, fakanatula mo e ngaahi feitu'u nofo'anga 'oku mahu'inga 'aupito ki he ngaahi me'amo'ui'.) mo e/pe ekosisitemi' mo e ngaahi ngāue 'a e ekosisitemi'?	'Io
1.2	ngaahi ngāue 'i he pe ofi 'i e ngaahi feitu'u nofo'anga mahu'inga pe fakataputapui kau ai(ka 'oku 'ikai ngata pe 'i heni) ngaahi feitu'u 'oku tapu'i fakalao'(fakatātā'aki 'a e ngaahi paaka fakafonua', ngaahi feitu'u 'oku malu'i'), mo e ngaahi feitu'u 'oku faka'amu ke malu'i', mo e ngaahi feitu'u mahu'inga ki he kau ma'u mafai fakalotofonua' mo e/pe kakai 'o e fonua' pe ngaahi komiunitii fakalotofonua'?	'Io
1.3	ngaahi liliu ki he ngāue'aki 'o e kelekele' mo e ngaahi koloa' tene uesia kovi 'a e ngaahi feitu'u nofo'anga', ngaahi 'ekosisitemi' pea moe/pe koe ma'u'anga mo'ui 'a e kakai'? (Fakatokanga'i: kapau 'oku ai ha fakangatanga ki he ngāue'aki 'o e kelekele', sio ki he Makatu'unga 5)	'Io
1.4	'omai ha ngaahi pole ki he ngaahi me'amo'ui 'oku malu'i(hangē ko e tāmāte'i kinautolu, pe faka'auha 'enau feitu'u nofo'anga)?	'Io
1.5	fakakovi'i ange 'a hono faktau ta'efakalao 'o e fanga manu'?	'Ikai
1.6	fetuku mai 'o ha fa'ahinga monumanu fakatupu maumau?	'Io
1.7	Uesia kovi 'a e kelekele?	'Io
1.8	ta'aki 'a e ngaahi vaotā fakanatula', fakalalakaka'i e ngaahi ngoua'anga pe toe tō 'o e ngaahi 'akau?	'Io
1.9	lahi 'a e ta'aki 'o e ngoue' mo e tamate'i 'a e fanga manu' ki he me'akai mo e ngaahi koloa ke fakalelei'i mo tauhi 'a e mo'ui 'a e tangata'?	'Ikai
1.10	tauhi mo tokanga'i 'a e fanga monumanu', pe toutai'i 'o e fanga ika' pe ngaahi me'atahi kehe?	'Ikai
1.11	fakalalahi e to'o e vai' mei he ngaahi feitu'u, liliu e anga e tu'u 'a e vai' 'i he funga fonua' pe lolofonua'?' <i>Fakatāā'aki eni, langa 'o e kau 'āke ta'ofi e vai', langa 'o e ngaahi fakatafenga vai', langa 'o e ngaahi pamu vai mei lolofonua'.</i>	'Io

1.12	ngāue'aki e fangamanu' pe ha me'amo'ui? ¹¹	'Ikai
1.13	Ngāue'aki ha ngaahi koloa mahu'inga? (fakatātā'aki 'a e tānaki pea mo/pe koe ta'aki, langa fakataumu'a ki he fakalele pisinisi) ¹²	'Ikai
1.14	1.14 uesia kovi fakavaha'apule'anga pe hoha'a fakamāmani lahi fekau'aki mo e 'ātakai'?	'Ikai
Makatu'unga 2: Feliuliuaki 'o e 'ea' mo hono ngaahi pole'.		
<i>E kau nai 'a e poloseki 'i he, pē 'e iku nai 'a e poloseki ki he:</i>		
2.1	ngaahi feitu'u 'oku lavea ngofua ki he ngaahi fakatamaki fakanatula' hangē ko e mofuike, tāfea, holo 'a e kelekele, havili mālohi, peau lalahi, sunami pe pā 'a e mo'unga afi'?	'Io
2.2	'oku lavelaveili pea tu'u lavea ngofua 'a e taumu'a ngāue' mo e ola' ki he ngaahi uesia 'o e feliuliuaki 'o e 'ea'?	'Io
<i>Fakatātā'aki eni, 'aki e 'alu ke lahi ange 'a e 'uho 'uha', la'ala'aa', kona 'a e tahi' mo e ngaahi fakatamaki lalahi'.</i>		
2.3	Lahi ange 'a e tu'unga tu'u lavea ngofua ange ki he ngaahi nunu'a 'o e feliuliuaki 'o e 'ea' 'i he taimini pe kaha'u'?	'Io
<i>Fakatātā, 'e faka'ai'ai 'e he ngaahi liliu ki he palani 'o hono ngāue'aki 'o e kelekele' 'a e ano vai', pea iku 'o lahi ange 'a e tu'u lavea ngofua 'a e kakai' ki he feliuliuaki 'o e 'ea', tautau tefito ki he ano'.</i>		
2.4	toe lahi ange 'a e ngaahi kasa kona 'e tukuange at uke fakalalahi ai e feliuliuaki 'o e 'ea'?	'Ikai
Makatu'unga 3: Tu'unga mo'ui lelei 'o e komiuniti, tu'unga malu, moe tau'atāina		
<i>E kau nai 'a e poloseki 'i he, pē 'e iku nai 'a e poloseki ki he:</i>		
3.1	fokotu'utu'u 'o e ngaahi langa'(hangē ko e hala, fale mo e ta'ofi'anga vai)?	'Io
3.2	'uli'i 'o e 'ea, longoa'a, ngalulu, kiu e hala, lavelavea, fakatamaki, pelepela, ngngana e maka, fakama'a?	'Io
3.3	fakatamaki fakatupunga 'e he maumau 'o e ngaahi kongokonga langa 'i he poloseki' (hangē ko e holo 'o ha fale)?	'Io
3.4	tō ha ngaahi mahaki (hangē ko e fanafanau fakataimi ha fanga ki'i manu 'i he feitu'u 'e fakahoko ai e poloseki'), mahaki pipihi mo 'ikai pipihi, mahamahaki e me'akai' mo e ma'ui faka'atamai'?	'Ikai
3.4	fetuku, tauhi mo e ngāue'aki mo e/pe laku atu 'o e ngaahi me'a fakatu'utāmaki'(hangē ko e nfaahi koloa vela ngofua, penisini mo e ngaahi kemikale kehe lolotonga e ngāue')?	'Ikai
3.8	uesia kovi ki he ekosisitemi' pea mo e ngaahi ngāue 'a e ekosisitemi' 'oku 'aonga ki he mo'ui lelei 'a e kakai'(hangē ko e me'akai, fakama'a e vai)?	'Io
3.9	'ave 'o ha kau ngāue toko lahi ki he ngaahi feitu'u poloseki'?	'Io
3.10	ngāue'aki e kau le'o ke malu'i e ngaahi feitu'u mo e koloa 'o e poloseki'. Mo poupoua e ngāue'?	'Ikai
Makatu'unga 4: 'Ulungaanga fakafonua tukufakaholo'		
<i>E kau nai 'a e poloseki 'i he/ pē 'e iku nai 'a e poloseki ki he:</i>		
4.1	ngaahi ngāue 'i he ngaahi feitu'u fakafonua' pe ofi ai'?	'Io
4.2	keli lahi, holoki, ue'i holo 'o e tu'unga lolotonga 'o e kelekele, tāfea pe ha ngaahi lilie 'i he 'ātakai'?	'Io

¹¹ Vakai ki he [Aleapau vaha'apule'anga ki hono Malu'i 'o e Me'a mo'ui' mo hono 'Ātakai'](#) pehē ki he Aleapau na'e fakahoko 'i Katakana fekau'aki mo hono tokangaekina 'a hono ngāue'aki 'o e kupu 'o ha fa'ahinga me'a mo'ui ki he ngaahi taumu'a kehekehe 'o hangē ko e fekumi fakasaienisi, fekumi fakafaito'o ke 'oua tene uesia 'a e kakai', fangamanu' mo e 'ātakai'.

¹² Vakai ki he [Aleapau fakamāmani lahi ki hono Malu'i 'o e Me'a mo'ui' mo hono 'Ātakai'](#) pehē ki he Aleapau na'e fakahoko 'i Nakoia' fakapatonu ki hono ngāue'aki mo vahevahe taau 'a e ngaahi lelei mei hono ngāue'aki 'a e koloa fakanatula'.

4.3	ngaahi uesia kovi ki he ngaahi feitu'u, ngaahi langa, pe ngaahi me'a 'oku 'i ai honau hisitōlia, tala, tukufakaholo pe mahu'inga he siasi', pā ha fa'ahinga founa 'o e 'ulungaanga fakafonua'(hangē ko e 'ilo, pooto'i)? (Fakatokanga'i: ko e poloseki' 'oku 'uhinga ia ke malu'i mo fakatolonga 'a e ngaahi tukufakaholo', ka 'e lava pē ke nau uesia kovi'i ta'e'ilo 'a e ngaahi me'a 'oku nau taumu'a ke malu'i)	'Io
4.4	uesia mo liliu e fōtunga mo e tu'unga fakanatula 'o e ngaahi feitu'u 'oku mahu'inga fakafonua?	'Io
4.5	ngāue'aki e ngaahi feitu'u mo e ngaahi koloa tukufakaholo' moe ngaahi 'ulungaanga tukufakaholo'(hangē ko e 'ulungaanga fakafonua, 'ilo tukufakaholo, ngaahi tau'olunga fakafonua) ke ma'u ai ha'anau pa'anga pe ko ha ngaahi taumu'a kehe ange?	'Ikai
Makatu'unga 5: Fetukutuku mei he ngaahi 'api' mo e kumi fonua fo'ou'.		
<i>E kau nai 'a e poloseki 'i he, pē 'e iku nai 'a e poloseki ki he:</i>		
5.1	fehikitaki fakataimi pe ta'engata pea moe fehikitaki kātoa pe fakakonga(kau ai e kakai 'oku 'ikai ken au ma'u fakalao e kekelele)?	'Io
5.2	mole e ma'u'anga mo'ui fakapa'anga' (hangē ko e mole 'a e koloa' ko e 'uhi', ko e fakangatanga e hono ngāue'aki' neongo 'oku 'ikai fai ha fehikitaki)?	'Io
5.3	pole 'o e 'ave pe tuli fakamālohi'? ¹³	'Ikai
5.4	uesia pe liliu e ngaahi founa pe lao vahevahe kekelele' mo e/pe totonu 'o e ngaahi komiunitii ki he'enau koloa'/ ngaahi totonu alepau ki he kekelele', 'api ma'u' pea mo/pe ko 'enau koloa'?	'Io
Makatu'unga 6: Tangata'i fonua/Kakai Tonga		
<i>E kau nai 'a e poloseki 'i he, pē 'e iku nai 'a e poloseki ki he:</i>		
6.1	ngaahi feitu'u 'oku 'i ai 'a e kakai totonu 'o e fonua' (Kau ai e ngaahi feitu'u 'oku uesia 'e he poloseki)?	'Io
6.2	fakahoko e ngaahi ngāue ;i he ngaahi tofi'a 'oku ma'u 'e he kakai totonu 'o e fonua?	'Io
6.3	ngaahi uesia (kovi pe lelei) 'i he totonu 'a e tangata', kekelele', ngaahi koloa fakaenatula', ngaahi 'api' mo e to'onga mo'ui tukufakaholo 'o e tangata'i fonua' (neongo 'oku ma'u fakalao 'e he tangata'i fonua' 'a e 'ēlia ko ia' pe 'ikai, pe 'oku fakahoko e poloseki' 'i he kekelele mo e ngaahi 'ēlia 'oku nofo ai 'a e kakai 'oku uesia' pe 'ikai, pe 'oku lau 'e he fonua' ko e kakai he feitu'u ko ia' ko e tangata'i fonua kinautolu 'o e fonua' pe 'ikai)?	'Io
<i>Kapau ko e tali ki he fehu'i 6.3 ko e "io", tā 'e fu'ulahi 'a e ngaahi pole 'e fakatupu 'e he uesia 'a e poloseki'. Pea 'e fakakalakalasi leva 'a e poloseki' 'i he ngaahi poloseki 'oku lahi pe fu'ulahi ene ngaahi Pole</i>		
6.4	'ikai ke 'i ai ha talatalanoa/fakataha 'o taau mo e 'ulungaanga fakafonua', ke ma'u 'a e taumu'a FPIC, fekau'aki mo e ngaahi me'a 'e malava ke' nau uesia 'a e totonu mo e fiema'u, kekelele, koloa mo e to'onga mo'ui tukufakaholo 'a e kakai totonu 'o e gonua'?	'Ikai
6.5	ngāue'aki 'a e ngaahi koloa fakanatula 'i he ngaahi kongā kekelele 'a e kakai tonu 'o e fonua' ki he poloseki' pea/pe ki he fakalele pisinisi?	'Ikai
6.6	tuli fakamālohi'i 'a e kakai totonu 'o e fonua' mei kau ai hono taputapu'i 'enau ngāue'aki 'enau kongā kekelele' mo 'enau koloa'?	'Io
<i>Fakapapau'i e tu'uma'u mo hoa e ngahi tali' mo e ngaahi tali 'i he Makatu'unga 5 'i 'olunga'.</i>		
6.7	fkafaingata'a'ia'i 'a e ngaahi palani mo e foktu'utu'u 'a e kakai totonu 'o e fonua?	'Ikai

¹³ Ko e 'a 'Ave fakamālohi' (Forced eviction) 'oku fakamatala'i 'i heni ko e fakamavahe'i fakataimi pe fakmavahe'i 'osi ha taha, ngaahi famili pe komiuniti mei honau ngaahi 'api' pe feitu'u 'oku nau nofo ai', ka 'oku 'ikai ke nau loto ki ai, pea 'ikai ai ha lao ke malu'i pe ha fa'ahinga me'a ke malu'i'aki kinautolu. Ko e 'ave fakamālohi' 'oku' ne maumu'i 'a e ngaahi totonu 'a e tangata 'i he'ene tu'u fakavaha'a pule'anga'.

6.8	'omai ha ngaahi pole ki he ma'u'anga mo'ui 'a e kakai totonu 'o e fonua'	'Ikai
6.9	ngaahi uesia 'i he 'ulungaanga fakafonua 'o e kakai 'o e fonua', kau ai hono ngāue'aki fakapisinisi pe ngāue'aki 'enau ngaahi 'ilo mo e anga tukufakaholo' <i>Fakapapau'i 'oku hokohoko ho tali mo e ngaahi tali 'i he Makatu'unga 4 'i 'olunga'.</i>	'Io
Matatu'unga 7: Kau ngāue mo e 'ātakai 'o e ngāue		
<i>E kau nai 'a e poloseki 'i he, pē 'e iku nai 'a e poloseki ki he: (fakatokanga'i: 'ai 'eni ki he poloseki' mo e kau konituleki'.)</i>		
7.1	founga ngāue 'oku' ne maumau'i 'a e ngaahi lao ngāue fakafonua' mo e tu'unga ngāue faka-tu'apule'anga'?	'Ikai
7.2	founga ngāue 'oku' ne faka'ikai'i 'a e tau'atāina 'a e toko taha ngāue' mo e alea mo e kau taki ngāue'?	'Ikai
7.3	fakangāue'i e kauleka te'eki ta'u fakalao ke ngāue'?	'Ikai
7.4	fkamālohi'i e kau ngāue'?	'Ikai
7.5	founga ngāue fakamakehekehe pe filifili mānako mo e/ pe si'isi'i e vahevahe tataue e faingamaālie'?	'Io
7.6	ngaahi pole fekau'aki moe malum o e mo'ui lelei 'a e kau ngāue' 'i he ngāue', ko e 'uhi', ko e ngaahi fakatu'utāmaki fakasino, fakakemikale mo faka'atamai (kau heni 'a e tā mo e fakamamahi) 'i he lolotonga hono fakahoko 'a e poloseki'?	'Io
Makatu'unga 8: Ko e 'Ulii', Faka'ehi'ehi' pea mo e Ngāue fakapotooto 'aki 'a e ngaahi koloa'		
<i>E kau nai 'a e poloseki 'i he, pē 'e iku nai 'a e poloseki ki he:</i>		
8.1	tukuange atu 'o e ngaahi me'a faka'uli 'ātakai' 'i he ngāue faka'aho' 'o malava ke ne faka-faingata'a'ia'i 'a e ola fakalotofonua', fakafonua' mo/pe faka-vaha'a fonua'?	'Ikai
8.3	ne fakatupu 'a e veve(veve fakatu'utāmaki mo e veve 'ikai ke fakatu'utāmaki)?	'Io
8.3	ko e fo'u koloa fakalotofonua', fefakatau'aki', tukuange atu ki he 'ātakai', mo e /pe ko hono ngāue'aki 'o e ngaahi naunau fakatu'utāmaki ki he mo'ui' pea/pe kemikale?	'Ikai
8.4	Ngāue'aki e ngaahi kemikale 'oku 'ikai tali fakamāmani lahi? <i>Hangē ko e DDT, PCBs mo e ngaahi kemikale kehe 'oku hiki 'i he ngaahi aleapau faka-vaha'a pule'anga' hangē ko e <u>Aleapau Montreal</u>, <u>Aleapau Minamata</u>, <u>Aleapau Basel</u>, <u>Aleapau Rotterdam</u>, <u>Aleapau Stockholm</u></i>	'Ikai
8.5	ngāue'aki ha faito'o tāmāte inisēkite 'e uesia kovi ki he 'ātakai' pe mo'ui 'a e kakai'?	'Ikai
8.6	fū'ulahi hono ngāue'aki 'o e ivi, ngaahi me'a fakanatula mo e/pe vai'?	'Ikai